

فصل اکبرین کی

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبہ الرشیدی
کراچی - پاکستان

فصول في

تأليف

شيخ على أكبر بن علي حسيني رحمته الله

طبعة جديدة صحيحة موزنة

فصل الثانی

اسم الكتاب :

عدد الصفحات : 144

السعر :- 65/- روبية

الطبعة الأولى : ۱۴۳۲ھ / ۲۰۱۱ء

مکتبہ البشیر

اسم الناشر :

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مكتبة البشري، كراتشي. باكستان +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

بك ليند، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مكتبة رشيدية، سرکي روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد		مقدمہ
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	۵	خطبہ
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	۶	کلمات عرب، فعل
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	۷	فعل ماضی
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	۸	معروف و مجہول
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	۹	اوزان فعل، حرف اصلی وزائد
۴۲	ابواب ملحق بر باقی مزید	۳۱	باب ششم	۱۰	اوزان صیغ، معروف و مجہول
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	۱۱	اثبات فعل ماضی معروف
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزید فیہ	۱۲	اثبات فعل مضارع معروف
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	۱۳	فعل مضارع نفی بـ "لن"
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	۱۴	فعل مضارع سستی بنفی جحد
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	۱۴	فعل مضارع بانون ثقیلہ
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزید، اقسام مطلق	۱۵	فعل مضارع بانون خفیفہ
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باہمزہ وصل	۱۶	لائے نہی و لام امر
۴۴	ملحق بـ "اخر پنجم"	۳۵	باب اول	۱۷	امر، صیغ امر
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	۱۸	مینی و معرب، مینی اصل
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	۱۹	اقسام سہ گانہ اسم، مصدر
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	۲۰	انواع جامد
۴۵	باب نصر	۳۶	باب پنجم	۲۱	مصدر فعل ثلاثی مجرد
۴۶	ضرب	۳۶	باب ششم	۲۱	اوزان اکثریہ
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	۲۲	اوزان نادرہ و مبالغہ
۴۷	افعال	۳۷	ابواب بے ہمزہ وصل	۲۳	اسم مشتق
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	۲۳	اسم فاعل
۵۱	تفعل	۳۸	باب دوم	۲۴	اسم مفعول
۵۲	مفاعلة	۳۸	باب سوم	۲۵	اسم ظرف
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	۲۵	صفت مشبہ
۵۳	افتعال	۳۹	باب پنجم	۲۶	اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملحق بر باقی	۲۷	اسم رباعی مجرد، اوزان اسم
۵۴	انفعال	۴۰	باب اول	۲۸	ثلاثی و رباعی، ثلاثی مجرد

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
افعیعال	۵۴	ادغام متقاربین	۷۷	قانون ضربی و سیدی	۱۱۳
چهار اقسام	۵۵	مقاربین در مخرج یا صفت	۷۷	قانون فتوی	۱۱۵
صحیح، مہموز، معتل	۵۵	حروف حلقیہ	۷۸	قانون سقایہ و حولایا	۱۱۶
مثال، اجوف، ناقص	۵۶	قانون تائے افتعال	۷۹	قانون عدۃ و سہ	۱۱۷
مضاعف	۵۷	قانون خصم و خصم	۸۰	قانون مسجدي	۱۱۸
مضاعف ثلاثی و رباعی	۵۷	قانون تائے تفعّل و تفاعل	۸۱	ابدال و حذف	۱۱۹
وجہ تخفیف لفظ	۵۸	اجتماع ساکنین	۸۲	حروف ابدال	۱۱۹
اسکان و تحرک	۵۸	قانون دواب و خاصۃ	۸۲	الف و یاء	۱۲۰
اصول مہموز	۵۹	اصل در تحرک ساکن	۸۳	واو و میم و نون	۱۲۱
قانون بیر و آمن	۵۹	وجوب فتحہ در "مین"	۸۴	ہاء و لام	۱۲۲
قانون جاء و ائمة	۶۰	وقف	۸۵	حروف زوائد	۱۲۳
قانون میر و جون	۶۱	وجہ اسکان آخر	۸۵	تعریف حروف زوائد	۱۲۳
اصول معتل	۶۲	وقف عصا و رخی	۸۶	دلیل زیادتی حرف	۱۲۴
أجوه و إشاح و أدور	۶۲	قانون هذا جزء	۸۷	زیادتی حرف تضعیف	۱۲۷
قانون محاریب و قوول	۶۳	قانون إلام و غلامی	۸۸	زیادت غالب متعدد	۱۲۸
قانون أو اصل و أول	۶۴	امالہ	۸۹	ترجیح بشبہ	۱۳۰
قانون قیل و بیع	۶۵	موانع امالہ	۹۰	تمرین	۱۳۱
قانون قیم و قیام	۶۶	ثنیہ و جمع	۹۲	تعریف تمرین	۱۳۱
قانون قائل و بائع	۶۷	جمع صحیح	۹۲	بنائے مثل محوی از صرف	۱۳۲
قانون یدعی	۶۸	جمع قلیل	۹۳	بنائے مجنفل	۱۳۳
قانون تلق و أدل	۶۹	جمع کثیر	۹۴	بنائے اغدودن	۱۳۴
قانون تقوی و دنیا	۷۰	جمع بواو و نون	۱۰۲	قواعد خط	۱۳۵
اصول مضاعف	۷۱	جمع بالف و تاء	۱۰۳	کتابت یاسین	۱۳۵
قانون مد	۷۱	اسم جنس	۱۰۴	کتابت اضرین	۱۳۶
قانون فر	۷۲	تصغیر	۱۰۵	کتابت مؤجل و فنة	۱۳۷
شروط ادغام	۷۳	تصغیر معرب	۱۰۵	کتابت مستهزون	۱۳۸
مخارج حروف	۷۴	تصغیر ترخیم	۱۰۹	کتابت فر و بت	۱۳۹
مخرج حلق	۷۴	تصغیر جمع کثیر	۱۱۰	کتابت ال	۱۴۰
مخرج لام وراء	۷۵	تصغیر اشارات و موصولات	۱۱۱	کتابت مائتان	۱۴۱
صفات حروف	۷۶	نسبت	۱۱۲	کتابت لئذ ناصبہ	۱۴۲
مجبورہ مہموزہ	۷۶	تعریف نسبت	۱۱۲		

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والعالمين.....

الحمد لله: الف لام نزد مخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوی سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغیر دادہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف و لام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

و نزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، و این قول النسب مقام ست، و نزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم و مخاطب، پس مراد از اں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، و لام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال.

رب العالمين: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوی: پس اضافت لفظی خواہد بود و آں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتی ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ ے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضی و أبو علی.

و نزد کسانی کہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و در مذہب کسانی کہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

العالمين: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از اں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز

دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

بدان - عَلَّمَكَ اللَّهُ تَعَالَى - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم وحرف. فعل: کلمہ ایست مبنی برائے افہام معنی بایکے از ازمنہ ثلثہ ماضی و حال و مستقبل،

الصلاة: گویند: مشترک لفظی ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از آن رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از طيور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواو نوشته میشود. رسولہ: و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آن علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل سے صد و سیزده، پس چگونه بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و "خیالی" و غیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نو با ہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہر گاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا با ہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف شد کہ اول برو نازل گردید. (کذا فی النوادر و غیرہ)

عَلَّمَكَ إلخ:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول و نداء و لفظ حیث و کلمات در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ ہیج زبانے خالی ازین سے قسم نبود. فعل: بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، و بالفتح مصدر بمعنی کردن. فعل کلمہ: [تقدیم بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ و حدث مستقل، و مرکب از مستقل، و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) مبنی: ای موضوع پس افعالے کہ در استعمال زمانہ از انہادور شدہ داخل باشد، و اسمائیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی إلخ: ای یکے مخصوص از ازمنہ سے گانہ در آں یافتہ شود، پس صبح و غروب بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چه بر مطلق صبح و شام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، و ہمچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئات لفظ ست نہ بمادۃ آں، و ہمچنین مضارع کہ در آں دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقۃ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله كشاد خدا وفتح می کشاید یا خواهد کشاد. واسم: کلمه ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از از مہ مذکورہ، وحرف: کلمه ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سه قسم ست: ماضی ومضارع وامر. ماضی: فعلے ست موضوع.....

ويفتح: اختیار این دو مثال برائے تقاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول) اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودر اں ہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلاً فہم مطلق ما يفوق علیہ باید، وآن اجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وہاں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے از اں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در اں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ بر اں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، ودر تقاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از از مہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در اینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ووقوع آں صفت نکرہ و تخصیص بہ بعضی حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس، ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرنندہ، کذا فی "شرح الزنجانی"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ در اں این زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، واین توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افع است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افع میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ این قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در اینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جملاء ومقلدین، واز کجائ ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. موضوع: بدین قید خارج شد مملات، وصیغہ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشتہ. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخوان. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی.....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی اتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. موضوع: خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، و مثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چوں یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزد رضی و ابن طراذہ بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال و ہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواهد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. فعلے ست: بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد از اس مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری اس فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و دعا را شامل خواهد بود. و مراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِمْوَا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحة، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تهدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰) کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگر چه زمانہ استقبال در اس معتبر ست بخیاں اینکہ در اندک تأمل ظاہری شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. ماضی و مضارع: نہ امر؛ زیرا کہ امر مجهول نیاید، و آنکہ مجهول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشیة) معروف: کہ شناخته شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحی ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خُلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار داده اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و بیانات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد و زائد.....

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی و روشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعدم تأثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، و نیاوردن مفعول و گذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیء باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایناں ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد و تثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف در مجهول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) قرار داده اند: باین طور کہ آنچه مقابل یکے ازیں سہ افتد اصلے ست، و ہر چہ بعینہ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. تصویر: ای تصویر بیانات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجرد و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. و در موازنہ: این تعریف مشہور ست کہ مصنف از اں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدوجہ، یکے: آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام ست، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و باء زائد جلب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجائے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] این جملہ را برائے ارتباط کلام ما بعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن و موزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بروزن افتعل باشد نہ افطعل، و صرف و جلب بروزن فعل و فعلل ست نہ فعزل و نہ فعلب.

ضد آں، و ہر یک معروف و مجهول بر دو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور اللہ قلبک و قلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیرژدہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [أراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبتہ إلى الضمير. (یحیی)] در اصل صوغۃ بود، واداز کسرۃ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوتہ گذاختن، و در اصطلاح پیثات عارض بمادۃ کلمہ، و این تعریف اولی ست از مشہور کہ ہیئۃ للحروف مع الحركات والسكنات؛ زیرا کہ بر ق امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشہور چہ ق حروف و حرکات و سکانات و ضرب سکانات نہ دارد، و اگر چہ جوابش بتکلف داده اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغہ دلالت دارد بر فاعلما، و قیاس آنست کہ عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا کہ فاعل غائب واحد و تشنیہ جمع بود، و ہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، و ہمین قدر مخاطب و متکلم را؛ تا بضر ب شش در سہ ہیرژدہ صیغہ بیرون آید. سیزدہ: شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب و دو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تشنیہ مخاطب و مخاطبہ، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلنا در تشنیہ جمع آں. و علت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر رو بروئے مخاطب میباشد، و رفع التباس از رویت حاصل است، و گاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز با واز مذکر و مؤنث میگرد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، و ہمچنین مخاطب بیشتر رو بروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بود نش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ در اں مشترک داشتند و بس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) چہار مشترک: [تفعل در حاضر و غائبہ، و تفعلاں در تشنیہ غائب و حاضر و حاضرہ، و افعلاں در وحدان متکلم، و نفعلاں در تشنیہ جمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد و در ماضی سہ؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ و معنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند و در تشنیہ یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است و از صیغ موزون، و در بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاہر، و در بعضے صیغ و اوزان و در بعضے اوزان و صیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت اشارہ بآنست کہ موزون بہ را اوزان و صیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلَا	فَعَلُوا	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتَنَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	فَعَلْتَنَ

بحركات ثلثة در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: مَا فَعَلَ وَلَا فَعَلَ آه. بدانکہ

فَعَلَ: ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست و آں بکرہ قریب تر و نکرہ اصل ست، و همچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوی نکارت دارد؛ لہذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) فَعَلَا فَعَلُوا: چوں برائے فرق صیغہ افزودن حروف زیادت اولی بود لہذا الف در تشنیہ برائے خفت، و واو در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، و ثقیل بہ ثقیل باشد. فَعَلْتُ: تا را برائے مؤنث از ان افزودند کہ از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت بمرتبہ ثانی، و سکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست و ہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) فَعَلْنِ: نون در آں مختصر هن ست، و اصلش فعلهن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آہ تأنیث لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی از بلع حرکات در آنکہ بمنزہ کلمہ واحد ست لازم نیاید. (یحیی) فَعَلْتُ: ماخوذ است از أنت، و فتح تا در اینجا از انست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیار ست، و کثرت خفت می خواہد. (أنور علی) فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ: ایں ہر دو ماخوذ اند از اَنْتُمَا و اَنْتُمْ. فَعَلْتُ: [تشنیہ در اینجا بسبب اشتراک ذکر نکرده]. ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تشنیہ و بنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، و برائے فرق از دیگران ضمہ دادند.

فَعَلْنَا: نون در اینجا ماخوذ است از نحن، و الف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظاً نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد: ۱۱) لأن المعنى: فلا فك رقة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسیر للعقبۃ، دوم: در دعا نحو: لا بارک اللہ، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبنہم. (نوادر الوصول) نفی ماضی: ماضی منفی بـ "لا" منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: واللہ لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است و ہم موزون آں و مضموم العین و مکور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم و سمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، وما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ ما فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف ائین ست کہ در اولش جاگیرد، الف در یک صیغہ ہمچوں نون، ویا در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلُونَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلَانِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُونَ	تَفْعَلَيْنِ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ
----------	-------------	----------	-------------	------------	-------------	--------------	------------	----------	----------

بحركات ثلثہ در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی،

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعضی دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف درینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا إلح: مصنف درینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، و در بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) ائین: صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از ائی یائی آمدند آں زناں. در اولش إلح: زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، و اگر الف و نون و تاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يَفْعَلُ: میکند و یا خواهد کرد آں یک مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. يَفْعَلَانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت از اں شدہ بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، و در ثثنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالكسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از ثثنیہ، و گاہے نون ثثنیہ را فتح و ضمہ ہم دہند چنانکہ ﴿أَتَعِدَّانِي﴾ (الأحقاف: ۱۷) بفتح نون و ﴿تُرْزَقَانِهِ﴾ (یوسف: ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. بحركات ثلثہ: لیکن مضمون العین و مکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ینصر و یضرب، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتح مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمہ ما ولا تغیرے در لفظ مضارع نہ ہد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مسئی بنفی تاکید بن، و در آخر چہار صیغہ نصب کند، و جائیکہ نون اعرابی یابد بیگندہ نحو:

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلَنْ
لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَنْ	لَنْ أَفْعَلْ	لَنْ نَفْعَلْ	

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمہ "لا" قلیل ست، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسیار آمدہ. (نوادر الوصول)

تغیرے إلخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول "ما" و "لا" بر معنی حال یا استقبال بر قرار می باشد یا خاص میشود بیکہ. رضی گفتہ: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، و نیز گفتہ: کہ نزد سبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذہب سبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الکافرون: ۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل إلخ: در معنی "لن" سہ قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید و آن نزد بعضی مخصوص بدنیہ بود، و نزد بعضی عام تر، و ہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہذا نفی رؤیت کردہ اند؛ زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَى﴾ (طہ: ۹۱) چرا کہ "لن" تابیدی خواہد و "حتى" تحدید و انتہا، مگر اینکہ ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضایش نفی مستقبل ست نہ تاکید و نہ تابید و آن شامل بود تحدید و تابید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، و گاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول و یحیی)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، و این سوائے نون جمع مؤنث بیگندہ؛ از آنکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: و گاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحل للعنين بعدك منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مستثنی بنفی جحد، و در آخر چهار صیغه جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچه در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آه، چون نون ثقیله در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واو جمع را که ما قبل آن مضموم ست و یائ مؤنث حاضر را که ما قبل آن مکسور ست بیگنی،

مستثنی بنفی: [من در کتب سلف تا این وقت بریں تسمیه اطلاع نیافته ام. (یحیی)] گوئیم: از کتب سلف یکے کتاب الخصائص "است از ابن جنی، در آن بتذکره نفی جحد خیل بسیط داده، پس عدم اطلاع بریں تسمیه از قلت تتبع است. (عمادی) جحد: بالفتح بمعنی جحد یعنی دانسته انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد لهذا نفیش را جحد نامیدند، و اضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقه و شجر الأراک، یعنی اضافت عام بسوئے خاص که مفید تخصیص ست. (نوادیر الوصول) جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیه که اصلست در حروف جازمه، یعنی چنانکه "إن" جازمه ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، همچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادیر الوصول) اگر بود: ای اگر واو و یاء و الف بود بیگند؛ چرا که جازم رفع را از آخر می افکند هرگاه در معتل رفع از جهت استتفال قبل جازم محذوف بود پس هرگاه جازم بر و آمد در آخر سوائے حرف علت که مشابہت تامه با حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، و در ضرورت با "لم" اثبات حروف ثلثه هم آمده. (رضی)

بیندازد: چرا که علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم هم آمده. (رضی)] آخر مضارع: اگر گوئی: که لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیله بمعنی استقبال، پس چگونه جمع هر دو درست باشد؟ گوئیم: که لام تاکید گاهی فقط برائے تاکید آید، و مجردی شود از معنی حال. (یحیی) نون اعرابی را: چرا که فعل بانون ثقیله مبنی می شود و در مبنی علامت رفع گنجایش ندارد، یا بسبب اشکراه اجتماع نونات، و این نزد کسے ست که فعل بانون ثقیله پیش او معرب ست. (رضی) مضموم ست: و اگر در واو جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آن مفتوح ست چون: یخشون و یرضون و تخشین و ترضین و او را در جمع جهت اجتماع ساکنین حرکت ضمه دهند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسره؛ تا ما قبل نون در جمع همه جا مضموم و در مؤنث حاضر همه جا مکسور بیک و تیره باشد. (رضی)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین و اول آنها مده ست، و اگر این واو برقرار ماندی البته موجب ثقل شدی، پس ضمه را براں دلیل گذاشتند و واو را حذف کردند. و سیبویه گوید: که اگر اضربون و اضربین همچو اضربان می گفتند، و واو و یاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی همچو تَمَادَا الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، و ما قبل نون ثقیله در تشنیه و جمع مؤنث ساکن بود، و در جمع مذکر مضموم، و در واحد مؤنث حاضر مکسور، و در چهار باقی مفتوح، و نون ثقیله مکسور باشد ^{غائب باشد یا مخاطب} اگر پس الف افتد، و گرنه مفتوح چنانچه لام تاکید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول ^{ای مفتوح باشد}

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

و نون خفیفه حکم نون ثقیله دارد.....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکونن و چهار نون در عینن؛ زیرا که در اول یک نون اصلی است و در دوم و نون. (نوادر الوصول) نون ثقیله: بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقبله است که در این معنی طلب باشد همچو امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض، و بر مستقبله که خبر محض باشد داخل نشود الا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند همچو لام قسم، و اما زائده برائے توطیه، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (رضی)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واو محذوف]. و این حکم کلی است مر جمعه را که واو از جهت ضمه ما قبل در اینجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضر را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمعه را که ما قبل واو از جهت ضمه و واحد مؤنث حاضر را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه و کسره ما قبل بعد سقوط واو و یا برقرار ماند، و در صورت ثانی واو و یا بر حرکت ضمه و کسره داده شود. (أنور علی) مکسور: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابَهت وے بانون ثقیله تشنیه در زیادت بعد الف، و وجه کسره نون تشنیه بالا گذشت.

و گرنه مفتوح: از آنکه خفت مطلوب است. لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغه واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغه واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر. لَتَفْعَلَنَّ: صیغه تشنیه مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر.

حکم نون إلخ: ای در افاده معنی تاکید مستقبل إلانزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی: ﴿لَيَسْجَنَنَّ وَلَيَكُونَا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا که زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیّه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیّه السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلْنَ	لَيَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلْنَ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِينَ	لَأَفْعَلْنَ	لَنَفْعَلْنَ
--------------	--------------	--------------	--------------	---------------	--------------	--------------

چوں لائے نہیں در آید بمعنی منع گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہیں ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را لام امر خوانند.....

وجائیکہ: ای در ثنی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقاء ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفیین بہر دو الحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مروی از یونس، و جواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل ایں نون بمنزلہ حرکت ست؛ چرا کہ در آں مدہ است.

وازیجاست قراءۃ نافع: ﴿مَحْيَايَ﴾ (الأنعام: ۱۶۲) وقولہم: "التَّقْتُ حَلَقَتَا الْبَطَانِ" ای بسکون ما بعد الف، و یا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقاء ساکنین، و ریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَتَّبِعَانِ﴾ (یونس: ۸۹) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، و نزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضی)

لَيَفْعَلْنَ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول. لَتَفْعَلْنَ: صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. لَتَفْعَلْنَ: باسقاط صیغہ ثنیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ ثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلْنَ: باسقاط صیغہ ثنیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لا ئے نہیں مسئمی بہ نہیں شدہ با آنکہ نہیں نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہیں تقسیم نکرد. (نواذر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کی کہ آں نیز مکسور باشد. (نواذر الوصول)] ابن ہشام در معنی می آرد کہ ایں لام بعد واو و فاء اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ۱۸۶) و بعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا﴾ (الحج: ۲۹) بسکون لام در قراءت کوفیان و قالون و زری، و گاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، خلافاً للمبرد، و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (إبراهيم: ۳۱) اٰیٰ ليقيموا، و ابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

=

تیزدن؛ فانی حموہا و جارہا

قلت لبواب لדיہ دارہا

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

مضارع مجهول بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

فصل

بدانکه امر را پنج صیغه است، و بنائے آن از مضارع مخاطب معروف می گیرند،

= أي لتأذن، و این حذف بضرورت شعری نیست؛ چه ایذن بجائے تیزن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آن بود که امر مخاطب معروف هم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، و آن بعد حذف باقی نماند؛ لهذا امر را مبنی کردند، و کوفیان چون آنرا در احادیث و اشعار بلام هم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکه اگر مامور جماعتی باشد که بعضی از او حاضر و بعضی غائب اند، قیاس آنست که حاضر را بر غائب تغلیب ساخته بصیغہ حاضر مامور کنند، و در این صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغہ خطاب هم؛ تا لام افاده غیبت و تا افاده خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، و ازینجا در قراءت شاذه "فبذلك فلتفرحوا" آمده. (رضی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعاء، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضی)

برائے خطاب: بلکه بر صیغائے غائب و متکلم معروف و مجهول در آید نزد بصریان. لِيَفْعَلْ: ای باید که بکند یا بگو: که کند.

فصل: مخفی مباد که او امر و نواهی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارع عند؛ لهذا هم را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مبنی و قسم مضارع ست؛ لهذا فصلش جدا کرد. پنج صیغه: تشنیه مذکر و مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آن از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر و مضارع و غیره همه از مصدر مأخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمهور کلام میکند، چنانچه لفظ "می گیرند" کنایه بآنست، و در بعضی نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شده، برین تقدیر هم مضائقه

ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت هم اکثر موافق جمهور حرف زنند و تحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش همزه وصل مضموم در آرا اگر عین کلمه مضموم بود، و گرنه مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اَفْعَلْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلُوا	اَفْعَلِي	اَفْعَلْنَ
----------	-----------	------------	-----------	------------

بحرکات ثلثه در عین و هر در نون بنحیکه پنداشتی در آری.

فصل

بدانکه ماضی و امر و حرف بنی اصل

بیگنی: تا خفت که کثرت استعمال او میخواید حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف همزه می آید پس چه تخفیف در لفظ باشد، بلکه فی الجملة ثقل است؛ چه همزه مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکه: بودن همزه در هر صیغه امر ضرور نیست، چوں: عد وضع و کلم و تکلم، و در صیغائے که می آید بحالت وصل می افتد، پس اعتبار را نشاید. ساکن: و اگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از نَعْدُ عِدْ، و اگر آخر حرف علت بود آنرا بیگن، چوں: ق از تقی. (نوادر الوصول) همزه وصل: بدانکه همزه وصل خواه بر اسم آید یا بر فعل و حرف از انجا که حرف بنی است و اصل در بنا سکون باید که ساکن باشد، و چوں در تحریک ساکن کسره اصل است سزاوار آں بود که وقت حاجت مکسور گردد، و علت دیگر برائے کسره اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمه و فتح که خلاف اصل است حاجت علت افتد.

پس ضمه اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، و در غیر آں، مثل: اُقتدِرَ ماضی مجهول؛ تا دم خروج کسره بطرف ضمه لازم نیاید؛ چرا که ساکن مانع قوی نیست، کذا فی "الرضی"، و بعضی گفته اند: که همزه تابع حرکت ثالث است، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، و لاجرم مکسور گردد؛ از آنکه کسره به نسبت ضمه خفیف است.

و وجه زیادت همزه برائے ابتداء بسکون آنکه این حرف هنگام خروج صوت از همه حروف حلقی مقدم است، و حروف حلقی بر همه حروف باقیه مقدم؛ و لهذا در حروف هجا مقدم آورده اند، و وجه تسمیه اش آنکه این همزه بحرف ساکن وصل می شود و می پیوندد، و یا آنکه خود از میان ساقط شده قبل و بعد خود را بهم وصل می نماید، یا آنکه متکلم به سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں همزه افزوده شود بمطلب خود و اصل گردد کذا فی "نوادر الوصول".

بنی اصل: [نزد جمهور؛ زیرا که شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کرده، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضی معرب است باعراب تقدیری.] بنی نزد مخشری کلمه ایست که آخرش بدخول عوامل لفظ یا تقدیرا تغیر نه پذیرد، پس نزد اوزید و عمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونه است:

مبنی آنکه آخر وے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کننده اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع است: متممکن^{مبتداء} که جائے دہد حاصل معنی ست

اعراب وتنوین را ممکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی که جائے ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سه گونه است: مصدر اسمی که

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند التریب معرب خواند، ومبنی اصل آنکه بنایش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل که محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آل معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) آخر وے: ای تعریف بطور جار اللہ ز محشری ست.

عامل: آنچه آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. متممکن: مخفی نماید کہ متممکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما فی "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفته آرے ممکن بمعنی منصرف، وغیر ممکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس مستقص نشود بمثل: الرجل و غلام زید کہ در اں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابله و تمکن است؛ چه تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صہ ومہ کہ اسم فعل اند، و ہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حیثہ، و ہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقاءہ من الکسرة والتنوین. (یحیی) کسرہ وتنوین: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمی کہ: ای تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن دن آید یا تن. و مشتق ای لفظ مصوغ از مصدر با حداثه ساخته شده
 هیئت و معنی با بقلای ماده و معنی آن کصوغ الأوانی والحلی من الفضة. و جامد که نه مصدر
 و نه مشتق از دست بر سه وجه است: ثلاثی که در سه حرف اصلی بود، و رباعی که در چهار حرف
 اصلی است، و خماسی که در پنج حرف اصلی باشد و هر یک دو قسم است: مجرد که در حرف زائده
 از ثلاثی و رباعی و خماسی ای تنها از زائده
 نبود، چوں: فرس.....

ماخذ فعل إلخ: [احتراز است از ضاریه و مضرویه]. حقیقه جائیکه فعل باشد، یا تقدیر جائیکه فعل را از و مطلقا بنا نکرده باشند،
 مثل: أفکل بر وزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که ففعلش نیامده. و مراد از فعل اصطلاحی ست و از ماخذ حقیقی مقابل
 جعلی، پس لبن و خریف مثلاً که ماخذ جعلی برائے ألبن و أخرف است و ارد نشود. (نوادر الوصول)
 و در آخر: این تعریف مشهور است که مصنف از آن عدول کرده حکم از احکام مصدر قرار داد؛ زیرا که بر لفظ عنق بمعنی گردن، و نفسه
 بمعنی خوشبختن صادق می آید. (نوادر الوصول) مشتق: بدانکه اشتقاق بر آمدن لفظی ست از لفظ دیگر بادی تغییر بشرط مناسبت در
 لفظ و معنی، و آن بر سه قسم است؛ زیرا که این تغییر یا به تبدیل حرفی باشد بجای حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند،
 چوں: نعت از هق، یا بسبب تقدیم حرفی و تاخیر دیگر چوں: جذب از جذب، و این را اشتقاق کبیر نامند، و یا تغییر بدون تبدیل
 و تقدیم و تاخیر واقع شود، و آن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضرب. صغیر عبارت است از خروج لفظی از لفظی با وجود
 مناسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیر است.

از مصدر: خارج شد از آن آنچه از مصدر نیاید چوں ذأبت مأخوذ از ذئب که اسم ست. (شرح الأصول)
 با بقلای: [احتراز است از جذب مشتق از جذب با اشتقاق کبیر]. [احتراز است از نعت مشتق از هق با اشتقاق اکبر].
 الحلی: بر وزن دلی اصلش حُلُوئی، بود بقاعده مرمی حلی شد. بر سه وجه: تقسیم این اقسام جامد را قرار دادند مطلق اسم
 معرب را؛ زیرا که مصدر خماسی الأصل نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه مستدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.
 ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی هم باشد، چوں: کاف خطاب و ما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسماء مثنی ست و اینجا
 تقسیم معرب]. [بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثه مفتوح، و ضم اول از تغییرات نسبت ست، و همچنین رباعی و خماسی بضم اول
 منسوب باربعه و خمسه نه منسوب به ثلاث و رباع و خماس بالضم؛ زیرا که بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف
 نیست. (نوادر الوصول) فرس: جنس اسپ نر باشد یا ماده، کذا فی "القاموس".

وَجَعَفَرٌ وَفَرَزْدَقٌ وَمَزِيدٌ كَمَا دُرُوزَانِدٌ هَمْ بُود، چوں: حِمَارٌ وَقِنْفَخَرٌ وَخَزْعَبِيلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکہ مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلَةٌ	فِعْلَةٌ	فُعْلَةٌ	فُعْلٌ	فِعْلٌ	فَعْلَةٌ
فَعْلَةٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	فِعْلٌ	فَعْلَةٌ

جعفر: بمعنی نہر صغیر و کبیر، و نزد بعضی بمعنی نہر پر، و بمعنی نالہ فریبہ، و نام ابن کلاب، و نام یکے از ائمہ، و پسر یحییٰ برمکی، و کیمیاگری کہ زر جعفری منسوب باوست، و آنچه بمعنی خربزہ و حمار شہرت دارد در کتب معتبرہ لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)
 فرزدق: بفتح تین و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پارہ خمیر مدور، و لقب ہمام بن غالب برائے آنکہ کوتاہ قد و فریبہ بود، یا بنا بر آنکہ روئے مدور درشت و قتیج داشت. زیادتی: بدانکہ از دیاد "یاء" در مصدر معمولست، و حاجت مے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکہ سروری در "شرح گلستان" و جلی و خطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفتہ، و حاصل کلام ہمہ آنکہ مصدر را یعنی سلامت و خصوص را مثلاً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، و ایں محض تکلف ست.

لہذا عبد الحکیم ایں توجیہ را غیر مرضی میدارند، و نور اللہ احراری بتخلیط لفظ سلامتی و امثال آں تنصیص مینماید، معذرا اگر از بعضی اکابر ہمجو الفاظ از قلم بر آید تا امکان تصحیحش باید کوشید و تخلیط نیاید نمود، چنانکہ مسلک صاحب "بہار عجم" ست؛ لہذا تاج الأذکیاء و رئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد اللہ - غفر اللہ ذنوبہم - در شرح ایں لفظ تاویلی اختیار کردہ قائل بزیادت شدہ اند و از نسبت تخلیط بہ مصنف کف لسان فرمودہ. (أنور علی)

فِعْلٌ: بالكسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، ارض. فَعْلَةٌ: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، ازس.
 فَعْلَةٌ: بالكسر، نحو: نشدة گم شدہ را جستن، ازن. فُعْلَةٌ: بالضم، نحو: کدرة غبار آلود شدن، ازس.
 فَعْلٌ: بفتح تین، نحو: طلب جستن، ازن. فِعْلَةٌ: بفتح و کسر، نحو: سرقة دزدیدن، ارض. فِعْلٌ: بالكسر و الفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازک.

فُعْلٌ: بالضم و الفتح، نحو: ہدی راہ نمودن، ارض. فَعَالٌ: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، ازف. فِعَالٌ: بالكسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، ارض. فُعَالٌ: بالضم، نحو: سؤال خواستن، ازف. فَعَالَةٌ: بالفتح، نحو: زہادۃ پرہیزگار شدن، ازس. فِعَالَةٌ: بالكسر، نحو: درایۃ دریافتن، ارض. فُعَالَةٌ: بالضم، نحو: بغایۃ جستن، ارض.

فَعِيلٌ	فَعِيلَةٌ	فُعُولٌ	فُعُولَةٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعَلَةٌ	مُفْعِلٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	فَعْلَى
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَى

ومی آید بر مَفْعُولٌ و مَفْعُولَةٌ و فاعِلَةٌ و فُعُولٌ و مَفْعَلَةٌ و فَعُولَةٌ و فَعْلَوَةٌ و فَعْلَاءٌ و فَعْلُولَةٌ و جز
یعنی تخر
آں و للمبالغة تَفْعَالٌ و فَعِيلِي و فَعْلَوْتُ و فَعْلَوْتِي و تَفْعَالٌ

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشیدن برق، ارض. فَعِيلَةٌ: نحو: قطیعة بریدن از خویشی، ازن. فُعُولٌ: بالضم، نحو: دخول در آمدن از نصر. فُعُولَةٌ: بالضم، نحو: صهوبة سرخ و سفید شدن، ازس.

مَفْعَلٌ: نحو: مدخل در آمدن از نصر، و مرجع باز گشتن از ضرب، و مسعاة، أصله: مسعية، یا الف شد کوشش کردن از فتح، و محمودة ستودن از سمع، و دعوي خواندن از نصر، و ذکر ی یاد کردن از نصر، و بشری خرده دادن از نصر، و لیان، أصله لویان و او یاشد و دریا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، و حرمان بے بهره ماندن از ضرب، و غفران بخشیدن از ضرب، و کراهة ناخوش شدن از سمع، و قیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعْلَان: نحو: نزوان جستن ز بر ماده، از نصر. مفعول: نحو: مكذوب و مكذوبة و كاذبة دروغ گفتن، ارض. فَعُولٌ: نحو: قبول پذیرفتن، ازس. مَفْعَلَةٌ: نحو: مملكة مالک شدن، ارض. فَعُولَةٌ: نحو: جبورة تکبر کردن، ازن. فَعْلَاءٌ: نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَعْلُولَةٌ: نحو: کیونونه شدن ازن، اصلش نزد اخفش و کوفیان کونونه بضم فا کلمه بود، ضمیر فابفتح بدل کردند؛ تا بهمه مصادر ذوات التاء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان و او را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او و این تکلف محض ست، و سیبویه و بصریان گویند: اصل آں کیونونه بفتح عین ست، و او بقاعده مرمی یاشد و دریا ادغام یافت، پس ازاں یائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویه اولی ست.

للمبالغة: اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه و مصادر آیا مناسبت ست؟ و این مسلک ز محشری ست، و بهمیں رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال ست اولی که قیاسی باشد، و سیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَالٌ: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فَعِيلِي: نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر. فَعْلَوْتُ: نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، ازس. فَعْلَوْتِي: نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، از سمع. تَفْعَالٌ: نحو: تقطاع بکسر تین و تشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

و غیرها، وبنائے مَفْعِلْ مطرد است کَفْعَلَة لِلْمَرَّةِ وَفَعْلَة لِلْحَالَة، واسم مشتق شش نوع است:

ضربت ضربة
جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ
---------	------------	------------	-----------	--------------	------------

وللمبالغة:

فَعِلٌ	فَعِيلٌ	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعِّلٌ
--------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------	-----------	---------	----------	---------

غیرها: چون: کذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبي وغلبة بضمتين وتشديد ياء، وغلبي بكسر تين وتشديد، وساكونه بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعونة بضم همزة وعین مهمله بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مَفْعِلٌ: بكسر عين وفتح آل. (نوادير الأصول) كَفْعَلَة إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرّة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزی که در وصف حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصی که در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانکه صریحان از مصدر واسم فاعل و غیره بحیثیت اشتقاق و تعداد صیغ و جزآں بحث می کنند، و نحو یان از حیثیت عمل لیهنا. فَاعِلٌ: برائے مذکر و گاه برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق که اسم فاعل اند بتأویل شيء طالق و انسان حائض نزد سیبویه، و خلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه این اشتقاق از حیض و طلاق همچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق و ذو حیض باشد، و کوفیان گویند: تاء درینا مقدر ست بجهت عدم لبس و اختصاص بمؤنث، و رد میکند آنرا امرأه حامله و مرضعة که با عدم لبس تاء مقدر نیست. فَعِلٌ: نحو: حذر بسیار پرہیزگار، از علم.

فَعُولٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. فَعَّالٌ: نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. فُعَّالٌ: نحو: ضراب بسیار زننده.

مِفْعَلٌ: نحو: مجزم و مجزام بسیار قطع کننده، از ضرب. مِفْعِيلٌ: نحو: منطق بسیار گو، از ض.

فِعِيلٌ: نحو: شریب بسیار نوشنده، از علم. فُعْلَةٌ: نحو: ضحكة بسیار خنده کننده، از علم. فُعِّلٌ: نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور از ض.

له نحو علیم بسیار دانا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **عَلَامَةٌ** وفروقة ومجزامة.
برائے زیادت در مبالغہ

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَان	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَان	مَفْعُولَاتٌ
-----------	-------------	--------------	-------------	---------------	--------------

وَفَعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفُعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعْلٌ وَفِعْلٌ وَفَاعِلٌ.
قتول بمعنی مقتول کاتم بمعنی مکتوم

واسم تفضیل، میزانه: أَفْعَلُ فُعْلَى، والجمع أَفَاعِلٌ.

واسم آلہ، میزانها: مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ، وَقَلَّ فِعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.....
کنند تر آن یک مرد

علامة: بسیار بسیار داننده از علم. فروقة: بسیار جدا کننده از علم. مجزامة: بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزی که بروماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب: زده شده. (منه)] بنائے آں از مضارع مجهول ست، چوں زیادت حرف علت ممکن نبود لہذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آورند؛ چه اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول افعال می شد. وچوں بعد فتح ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین راضیہ دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. و شرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، گلوئی: مذهب و نہ ذہب مجهول. (شرح صراح، رضی)

فَعِيلٌ: جریح بمعنی مجروح. فُعْلَةٌ: چوں: ضحکة آنکہ بروخندند. فَعْلٌ: نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: و آں اسے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد زیادت بر غیر خود در اں فعل. (شرح الأصول)
میزانہ: نہ گفت: میزانہ منہ؛ زیرا کہ افعَل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آں ممکن نیست، و تفضیل در انجا زیادت لفظ اکثر یا اشد باشد، چوں: اکثر استعمالا و اشد استخراجا، و ہمچنین از لون و عیب و برائے تفضیل مفعول نیاید،
ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آلہ: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ: چوں: مخیط آہ دو ختن، ومفرقة آہ جدا کردن، مکور شد میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (منه)

مِفْعَالٌ: بکسر فاء، چوں: مخیط آہ دو ختن. مَفَاعِلٌ: جمع مفعَل ومفعلة، چوں: مخائط ومفارق.

مَفَاعِيلُ وَفَعَائِلُ، وَشَذَّ مُدُقٌّ وَمُنْخُلٌ.

واسم ظرف، وزنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.

صفت مشبه، أوزانها منه:

فَعْلٌ	فِعْلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	فَعِلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ
فَعِلٌ	فُعْلٌ	فَعْلٌ	أَفْعَلٌ	فَاعِلٌ	فَاعِلٌ	فَاعِلٌ

مَفَاعِيلُ: جمع مفعال، چوں: مفاتیح جمع مفتاح. شَذَّ مُدُقٌّ: بمعنی کوبه، ومنخل بمعنی پرویزن، همچنین مسعط ومدھن همه بروزن بلبل، ومکحلة ومحرضة بروزن بلبله بمعنی ناسدان، وروغن دان و سرمه دان وآله صاف کردن گیاه اشنان، و سیبویه گفته: این الفاظ اسمائے آن ظروف است نه اسم آلہ، پس حاجت به شاذ گفتنش نیست، مصنف هم در "أصول" همین را اختیار کرده.

مُنْخُلٌ: [ای غریبال آهنی که ازاں ادویه بیزند. (منه)] و ملحق است با اسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: و قود آنچه بآں آتش کنند، و قیوہ آنچه بآں قے کنند. (شرح الأصول) مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ: یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتوح ومنصر و موتی و مرمی و محی و مقر و مذب، و مفعل بکسر عین و قتیکه مضارع مکسور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب و موعده و موضع و میسر. (منه)

صفت مشبه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزیکه در وصف ثابت باشد نه حادث، چوں: حسن ای شخصیکه در و نگوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل که دلالت کند بر چیزیکه در وصف حادث شده باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

فَعْلٌ: بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. فَعْلٌ: بالكسر، نحو: صفر خالی، از س. فَعْلٌ: بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. فَعْلٌ: نحو: حسن نیکو، از ك. فَعْلٌ: حَشِن درشت از ك. فَعْلٌ: نَدَسٌ زیرک، از ع. فَعْلٌ: رِيَمٌ پراکنده. فَعِلٌ: بِلَزٌ کوتاه وزن فربه. فَاعِلٌ: نحو: کابر بزرگ، از ك. فَعَالٌ: نحو: جبان نامرد، از ك.

فَعَال	فَعَّال	فُعَّال	فَعِيل	فَعُول	فَعْلَى
فُعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَان	فَعْلَان	فَعْلَاء	فَعْلَاء

و غیر ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن است:

فلس	فرس	کتف	عضد	حبر
-----	-----	-----	-----	-----

فَعَال: نحو: هجان شتر سفید. فُعَّال: [نحو: کُبار بزرگ، ازک. [نحو: شجاع، ازک.
 فَعَّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت. [نحو: کُبار بزرگ، ازک. فَعِيل: نحو: کریم.
 فَعْلَى: نحو: حیدری ماده خر جهنده از سایه خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آورده اند که بریں وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط است؛ زیرا که وقری بمعنی شبان گله گوسفند، وجمزى خر شتاب رفتار، و قطفی بمعنی مرد کثیر النکاح آمده است، کذا ذکره البلقیانی، بلکه جمزى را این هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فَعْلَان: نحو: عریان برهنه، از علم. فَعْلَان: نحو: حیوان، از س.
 فَعْلَاء: نحو: عشر اعماده شتر که در حمل او ده ماه گزشته باشد.

غیر ذلك: همچو قدوس و قابوس و مسکین و مساح. (شرح الأصول)

ده وزن: و قیاس دوازده بود بضرب سه حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء و کسر عین و بالعکس برائے شدت ثقل متروک شده، و وُعل منقول است، و حیک از تداخل در لغت، و بعضی وزن فعل بضم فاء و کسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر و مؤنث و برائے مؤنث فرسه نیز آید.

حبر: سیاهی دوات و عالم و صالح و اثر و حسن و داغ و مثل و نظیر و زردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

۱ نحو: رؤوف. ۲ نحو: عطشی. ۳ نحو: حبلی از س. ۴ نحو: عطشان. ۵ نحو: حمراء. ۶ پول.

۷ اسپ. ۸ شانه. ۹ بازو.

عَنْبٌ	إِبِلٌ	قُقُلٌ	صُرَدٌ	عَنْقٌ
--------	--------	--------	--------	--------

رواست در کتف کِتِف، وور فِخَذ فِخَذ فِخَذ، وور عَضُد، عَضُد، وور اِبِلْ اِبِلْ، وور قُفْل
 بروزن حیر بروزن فلس کفلس کحیر

قُفْل وور عُنُق عُنُق.

ورباعی مجرد رائج:

جَعْفَر	زَبْرَج	بُرْثَن	دِرْهَم	قِمَطَر
---------	---------	---------	---------	---------

..... وقيل: جُحِذَ

إبل: بریں وزن نزد سبویہ جزایں لفظ نیامده، واخفش بلز براں افزوده، وابن حجب ہم بداں رفته، ورضی وغیرہ إجر وإطل وإبط
وإقط واید نیز اضافه کرده اند۔ صرد: جانور است بزرگ سر کہ کجکشان را شکار کند، وگویند کہ اول طائرے ست کہ روزہ
داشت برائے خدا۔ عنق: گردن وجماعۃ مردمان دروے۔ (شرح الأصول) رواست: ایں حکم عام ست مراسم و فعل ثلاثی
مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمہ، پس رواست در سمع بکسر عین و بسکون آں، ودر کرم کرم، ودر ضرب مجهول ضرب،
و همچنین در ينطلق بکسر لام ينطلق بسکون آں، ودر ادرك منتفحا بکسر فاء وسکون آں، ووھو ووھی ولھو ولھی وفلیضرب وجزآں
بسکون دوم، ونزد کوفیہ جائز است مثل فرس بسکون واو فتح راہم، وبصریان گویند: ہر لغتے کہ مفتوح العين آمده است لغتیست
برأسه، نہ فرع ساکن العين، مگر در مثل: فرس بفتح عین در ہیچ لغت تسکین نیامده؛ ازانکہ فتح خود اخف است۔ (شرح
الأصول، رضی) در فخذ: ای در فعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکہ عینش حرف حلق نباشد۔

در قُفْل: بدانکه نزد اخفش و عیسی بن عمرو در قفل بضم فاء و سکون عین اگر معتل و صفت باشد جائز است که عین را ضم و دهند بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشان تخفیف به تسکین مطلوب است، همچنین اتباع و تناسب نیز مطلوب و مهم است؛ و لهذا در دلی و قسی فاء کلمه را کسره دادند و منتن بکسر تاء را بمتابعت میم مضموم کردند، کذا فی "شرح الاصول". بوثن: بال و چنگال مرغ شکاری.

درهم: سه ماشه و چهار جواز نقره، کذا فی "الریاض". قمطر: آنچه در آل کتاب نگاه دارند. جُحذب: بدانکه پنج وزن اول باتفاق است، و اخفش جحذب بالضم و فتح ذال بمعنی تلخ بر آل افزوده، و گویند: آل محقق مجاذب است، و فراء تخلب و برقع روایت کرده، و ضم ثالث درین هر دو اگر چه مشهور است، لیکن روایت ثقه رد نتوان کرد، و هم در قعد و دفع لعل و سودد و عوطط =

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَرَجَل ^۱	قُدْعَمَل	جَحْمَرَش ^۲	قِرْطَعَب ^۳
------------------------	-----------	------------------------	------------------------

مزید ثلاثی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:

غَضْرُفُوط ^۴	خُزْعَبِيل ^۵	قِرْطَبُوس ^۶	قَبْعَثَرِي ^۷	خَنْدَرِيس ^۸
-------------------------	-------------------------	-------------------------	--------------------------	-------------------------

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، و هر یک دو نوع است: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظی که در ویا در ماضی او.....

= بسبب الحاق لجذب ادغام ممتنع شد، و اگر این وزن موجود نبودی وجه ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز است از قول سیبویه که امثله ثلاثی مزید را سه صد و هشت گفته، و از قول زبید که هشتاد و چند مثال بر او افزوده. قِرْطَبُوس: و بکسر و این لفظ در اکثر کتب فن موجود است، لیکن در لغات معتبره یافته نمی شود، هاں در "قاموس" قِطْرَبُوس بمعنی کثردم شدید نیش، و ناقله سریع السیر آورده، پس چه عجب که قِرْطَبُوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول) فصل: پیش ازین در تقسیم جامد حال مصدر و مشتقات معلوم شده بود؛ لہذا این فصل آورد.

ثلاثی: عند البصرین؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية و خماسية مجردة. (یحیی) رباعی: نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جهت تصرف و لحوق ضمائر، و ہر گاہ فعل خماسی الأصل نشد مصدر و مشتقات کہ تابع آنست نیز خماسی الأصل نشدہ. (أنور علی) در ویا در ماضی إلخ: مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، و از قولہ: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سولے ماضی، =

- ۱ بہی. ۲ پیرزن. ۳ شے قلیل. ۴ ہندی بامنی. ۵ چیزے باطل. ۶ بلاد ناقلہ بزرگ. ۷ شتر فرہ. ۸ شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در سه حرف اصلی ست باز یادت. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادتى فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد را شش باب ست:

= و کلمه "یا" برائے منع خلوصت، پس جائز که در دو هم در ماضی او سه حرف بود چون: ضرب و حسن. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چون بریں تعریف وارد می شد که بسیاری از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی ست و باقی بالعرض.

و بعضی برائے عدم ورود این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، و ازین تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جوابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق ست، اما صدق مجرد بر یکی از صیغنائے باب باعتبار آن ست که صیغه ایست از صیغنائے باب. آری، این قدر لازم ست که معنی ثلاثی مثلاً در جامد دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینهمه برین تعریف لفظ "درو" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط بحث نیست. (نوادیر الوصول)

چهار حرف: چون: یبعثر و مبعثر و بعثرة. لایتجاوز ستا: [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: اکرم، و دو مثل: احمر، و سه همچو: استنصر، و در رباعی یک حرف، چون: تدحرج، و دو مثل: احرنجم. (نوادیر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقرار، پس مثل: استنصرتم و استنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقرار اگر چه عقلاً نه میشدند از ضرب حرکات سه گانه عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقله دارد؛ لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا دو احتمالاتش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا شبه خروج از کسره بضمه و بالعکس و از اثقل باخف لازم نیاید.

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، و جمله مشتقاتش که با هم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در نسبتش مصدر ست؛ لهذا صیغنائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا ضَارِبٌ، ضَرِبَ يُضْرِبُ ضَرْبًا مَضْرُوبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لَا تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبٌ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمع مضرب ومضربة ^{بکسر العین}، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضَرْبِي، جمعهما: أَضَارِبُ وَضُرْبٌ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ، نَصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا مَنصُورٌ، أَنْصَرُ مَنصَرٌ إلخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، و این معنی در آن بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لهذا بماضی و مضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ينصر وفتح یفتح، و گاهی بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیرا که کسره در عین مضارع اصل است با آنکه ایما تصریح کرده اند باینکه هر فعل که بر حرکت عین مضارعش نصر نیایی بسوئے ضرب بری، و نزد ابو حیان اختیار است در ضم و کسر، و ابن عصفور گفته: کسر و ضم در مضارع جائز است شنیده باشند یانه. (أنور علی)

فعل یفعل: و این وزن و موزون هر دو مستعمل است.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بلفظ "فهو ضارب"، و مفعول را بلفظ "فذاک مضروب"، و در امر و غیره لفظ "منه" ذکر کنند؛ تا ربط معنوی از دست نرود، و در بعض نسخ این کتاب نیز همچنین واقع شده، و در بعضی که نیست سبب آن قصد اختصار است، و هم در بعضی نسخنا صیغه نمی وارد نشده "شرح نوادر الوصول" و شرح یحیی بهاری هم بر آنست علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْبًا: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، و بر زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن زمین، و رمیدن، و ایستادن، و خوابانیدن دوست کس در مال وے فرو بستن. أَنْصَرُ: گاهی باضمه صاد و کسره همزه نیز آید، و این قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادر الوصول)

مَنْصَرُ: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بكسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا، اِسْمَعُ مَسْمَعٌ اِلخ

باب چهارم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بفتح العین فیهما:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا، اِفْتَحُ مَفْتَحٌ اِلخ

باب پنجم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بضم العین فیهما:

كَرَّمَ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيمًا، اُكْرِمُ مُكْرَمًا

بدانکه رواست تسکین عین فَعِلَ وَفَعِلَ، ودرشهد شهد ^{مکسور العین حلقی} شهد.

باب ششم: فَعِلَ يَفْعَلُ، بکسر العین فیهما:

حَسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَانًا، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

اما فَضِلَ يَفْضُلُ از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛

فَعِلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا که از أم الأبواب است. مَسْمَعٌ: درینجا بلحاظ شدت اختصار کلمه امر و ظرف و آله و صیغ مجهول همه ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. فَعِلَ يَفْعَلُ: مقدم کرد بر کرم؛ زیرا که فتح از ضمه اخف است.

کَرَمًا: بالتحریک جو انمردی و مردی و عزیزی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین: یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، و ماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح و نصر و کرم و بعد و لیس بکون عین مخفف مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. شهد: بکسر فاء و سکون عین، و بر همین لغت ست نعم و بنس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شهد: بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَانًا: بالكسر و محسبة بالفتح و کسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن مصدر این باب ست، و حسب بالفتح و حسبان بالضم و الکسر و حساب و حسبة و حسابة هر سه بالكسر از نصر آمده است، کذا فی "الصحاح" و "القاموس"، و گفته اند: که صحیح این باب جز حسب و نعم دیگر نیامده، و حسب از سمع نیز آمده در قرآن مجید، همچنین ست.

اما فضل یفضل: [از همه مؤخر نمود؛ زیرا که بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولهذا كِدْن بكسر كاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، و از مثال بكسر عین، و از غیر آں چنانچه دانستی.

و رباعی مجرد را یک باب ست، و مصدرش فعلة:

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چه فضل یفضل و کاد یکاد یافته شد. و حاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست و دوم از سمع. و تداخل عبارت ست از خلط ماضی بابی بامضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل است و در بعضی از نصر، متبوع لسانین ماضیش از علم و مضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانه فهمید. (نوادر الوصول) و لهذا کدن: زیرا که در اجوف و اوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسره عین را بفاء دهند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمه شاذ: ای ضمه کاف برائے دلالت بر حذف در و شاذ ست، قیاسا برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، و استعمالا برائے آنکه رضی گفته است: قلیل، و بعضی صریان کاف را مضموم یاقتنند، دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسره کاف را وجه مرجوح هم بهم نمی رسد، کذا فی "المنهية" و "نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین و از ضرب حاصل اعنی شازده در چار حالت لام اول شصت و چهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین بنا بر کراهت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التقاء ساکنین باتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فحات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد و تعیین ثلاثی بماضی و مضارع؟ جواب آنکه: اصل در تعیین مصدر ست؛ چه اصل همه صیغهاست، و چون مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی و مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعلة: مقدم کرد در رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هر گاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست؛ زیرا که چو آب از سر گذشت چه یک نیزه چه یک دست؛ بآنکه در مزید رباعی و در رباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول از اں فراغت کند و مجرد و مزید هم دریں صورت یکجا می شود.

بعثر یبعثر بعثرة^۱ مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،^۲ جمعه: مبعثرات

ویحییء مصدره فَعْلَالًا وَفَعْلَلًا وَفَعْلَلًا وَفَعْلَلًا. و مصدر رباعی و ثلاثی مزید بر مفعول وے
نیز می آید. و رباعی مزید راسه باب ست: یکے بدون ہمزہ وصل و دو با ہمزہ وصل.
باب اول: تَفَعَّلُ:

تَسْرَبَلُ يَتَسْرَبَلُ تَسْرَبَلًا، مُتَسْرَبِلٌ، التَّسْرِبُ، الأمر: تَسْرَبَلُ

بدانکہ اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، و رواست در آخر مصدر ثلاثی و رباعی کہ
مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: تسربلة.

بعثر یبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. فعللی: چوں: قهقری: قدم بقدم باز
آمدن. فعللاء: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن و دست بر زانو افکندن نشستن.
مصدر رباعی: ضابطہ کلیہ در شناخت مصدر رباعی و ثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس
اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش رافقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعَل إفعال، واز فَعَلَل فَعْلَل، واز فاعَل فِیعال،
و از فَعَل فِیعال بنا کنی، و اگر سہ حرف متحرک باشد اول و ثالث را کسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہاست، و الا اولین را، پس در انفعال
و استفعال و افتعل و افعَل و افعَلل و افعَلل بودہ است انفعال و استفعال و افتعال و فَعْلَل و افعِلال
گوئی. اما أشهر در فعل و فَعَل و فاعَل و تفاعل و تفعیل. بر خلاف قیاس مذکور تفعیل و فَعْلَل و مفاعلة و تفاعل و تفعّل ست،
و آنچه در مصدر فاعَل فِیعال بتحقیف آمده است محقق فِیعال است برأسہ وزن نیست.
و کسے از بیان ضابطہ توہم نکنند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از
مصادر فعل را دانستہ باشد، کذا فی "أبنیة الأفعال" و شروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراء، پس مدحرج و محرنجم و مستخرج مشترک است در میان مفعول و ظرف و مصدر. (یحیی)
تسربلة: یکٹ بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را در بنجا بر مقایسہ گذاشتہ، و در "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، و نزد ابن مالک
تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

۱. برا نگیتن. ۲. ہچو صیغہ مفعول.

باب دوم: افعلال:

إِخْرَنْجَمَ يَخْرَنْجَمُ إِخْرَنْجَامًا، الأمر: إِخْرَنْجِمَ

باب سوم: افعلال:

إِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ إِقْشَعَرَاءً، مُقْشَعِرٌ، أَقْشَعِرُ يُقْشَعِرُ مُقْشَعِرٍ، إِقْشَعِرْ إِقْشَعِرْ

وجاء مصدره ^{كقشعريرة وطمانينة} فَعَلَّلَيْلَةً

ثلاثی مزید بر دو گونه است: ملحق و مطلق، مطلق دو قسم است: یکی آنکه در ویا در ماضی او

إِقْشَعِرْ: بفتح ادغام و سکون آخر. فاعله: بدانکه نزد اهل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط است؛ لهذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر و ليقشعر و لم يقشعر روانیست؛ از آنکه حرف رابعارض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطه در ادغام آنست که اگر حرف ثانی ساکن است بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع است، و اگر متحرک است بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع مواع ادغام واجب است.

و اگر متحرک است بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره و فتنه، و اگر مضموم العین است بضمه نیز. و واجب است ادغام و ضمّ حرف مد غم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مد، و فتنه آل در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدها، و قراءت قرآن بهر دو لغت آمده است، قال الله تعالى: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفك.

لهذا مصنف بسبب مقبول بودن هر دو لغت فك و ادغام بتحریک ثانی بکسره و فتنه در امر ذکر کرده، و لغت ثالث یعنی ضمّ حرف مد غم چوں تابع ضمّ عین است در اینجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفی زیاد کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، و در اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفی زیاد کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منه) مطلق: ازان که خالی است از قید الحاق. (یکجی)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر و اخرنجم و اجتناب واقشعرار و اخرنجام.] چوں: يقشعر و يستنصر وقشعريرة اگرچه در نهنا همزه وصل نیست اما در ماضی لهنا همزه وصل موجود است. (انور علی)

له فراهیم آمدن.

ہمزہ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افعال:

اجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اجْتَنَابًا	مُجْتَنِبٌ	أَجْتَنَبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اجْتَنَبَ
-----------	------------	-------------	------------	------------	------------	------------	-----------

باب دوم: استفعال:

اسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اسْتِنْصَارًا	مُسْتَنْصِرٌ	أَسْتَنْصِرَ	يُسْتَنْصِرُ	مُسْتَنْصِرٌ	اسْتَنْصَرَ
-------------	--------------	---------------	--------------	--------------	--------------	--------------	-------------

باب سوم: انفعال:

انْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	انْفِطَارًا	مُنْفَطِرٌ	أَنْفَطَرَ	يُنْفَطِرُ	مُنْفَطِرٌ	انْفَطَرَ
-----------	------------	-------------	------------	------------	------------	------------	-----------

ہمزہ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزہ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل ے شود و ے پیوند، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل ے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، و ہمزہ قطع ضد آں ست. (نوادیر الوصول) نبود: یعنی درو یا در ماضی او ہمزہ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذاہب مختلفہ راجع کنیم بچہار دہ باب مرتقی شود: زیرا کہ نزد بعضی افعال و افعال، چوں: اذاکر و اذکر نیز دو باب جداگانہ است، و حق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل و تفاعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، و اگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أکبریہ" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفاعل و تفاعل، و بعضی افعال بکسر ہمزہ و فتح عین و تشدید چوں: اِزْيَانٌ أی حسن و افوعل چوں: اکوہد کافشعر از کھد بمعنی جہد و تعب نیز آورده اند، و ظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بـ "افشعر" نہ مطلق، و بعضی افعل بفتح عین و تشدید یاہ افزودہ اند، چوں: اِهْبِيخْ بہ تبختر خرامید، و جوہری افتعلی نیز آورده، چوں: استلقى، و آمدہ است افعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام و افعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا فی "شرح الأصول" وغیرہ.

افعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن و بمعنی ساختن، و از انست افتعله اللہ تعالی در حق طعاع کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادیر الوصول) انفعال: ایں وزن نیز مستعمل ست، فی "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلتہ فانفعل، کقولک: کسرتہ فانکسر.

۱۔ نصرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلَوْطَ	يَعْلَوْطُ	اعْلَوْطَا	مُعْلَوْطٌ	اعْلَوْطَ	يُعْلَوْطُ	مُعْلَوْطٌ	اعْلَوْطَ
-----------	------------	------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

باب پنجم: افعیال:

اِخْشَوْشَنَ	يَخْشَوْشَنُ	اِخْشَيْشَانَا	مُخْشَوْشِنُ
اُخْشَوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشِنُ	اِخْشَوْشِنَ

باب ششم: افعلال:

اعْلَوْطَا: دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، و نزد بعضی سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، و گرفتن و لازم بودن کسے را، و خود رانی کردن، کذا فی "القاموس"، و آنچه در نسخ "منشعب" مشہرست قلادہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی از اں نیست، و در "صحاح" گفتہ: واوش یاء شد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشد دست، و نزد بعضی اعلیواط نیز آید، کذا فی "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوْشَنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم و ما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم وید حرج، و إلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائمًا، چوں: یجتنب ویستنصر، إلا از باب افعّل و افاعل کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنہا تفعّل و تفاعل ست، چنانکہ مکسور آید اخصم یخصم کہ ماخوذست از یختصم، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفتہ.

و اگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف و یتدحرج و در ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در انہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چوں: یعلوط و یحمر، و الا حذف کنند، چوں: مدہام، و در مضارع مجہول علاتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

اُخْشَوْشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد دائمًا، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعہد و تدحرج، و اگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر و اجتنب، و اگر ہیچ یکے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائدہ ازاں، چوں: اکرم و کرم و دحرج و قوتل و احضر، و شامل ترازین قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، و دیگر ہر متحرک را ضمہ.

أَحْمَرُّ	مُحْمَرُّ	إَحْمَرَاراً	يَحْمَرُّ	إَحْمَرُّ
إَحْمَرَزُ	إَحْمَرُّ	إَحْمَرُّ	مُحْمَرُّ	يُحْمَرُّ

باب ہفتم: افعیال:

أَذْهَمَّ	مُذْهَمَّ	إِذْهِمَاماً	يَذْهَمُّ	إِذْهَمَّ
إِذْهَمِمَ	إِذْهَمَّ	إِذْهَمَّ	مُذْهَمَّ	يُذْهَمُّ

اما آنکہ در ماضی او ہمزہ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	إِكْرَاماً	مُكْرِمَ	أُكْرِمَ	يُكْرِمُ	مُكْرِمَ
----------	----------	------------	----------	----------	----------	----------

أَحْمَرُّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل و تفعّل و افاعل و افعل کہ فرع آنہاست نبود، و ادغام احمر و احمار و اقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی و ارعاوی کہ واؤ دو مش مبدل بیاشد، و بدلیل فک ادغام در جمع مؤنث و متکلم و غیرہ، و از پنجابی بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. مُحْمَرُّ: اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر و مفعول بفتح. إِذْهِمَاماً: سیاه شدن، قوله تعالى: ﴿مُذْهَمَّتَانِ﴾ (الرحمن: ۶۴) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) پنج باب إلخ: کثیر راتایح واحد کردندہ بالعکس؛ چرا کہ در اں فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. إِكْرَاماً: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَة و فَعَال بفتح فاء آید، چوں: أَكْرَمَ کرامة علی حذف الهمزة من الأول و إبدال التاء منها، کإقامة ونحو: ﴿أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نباتاً﴾ (نوح: ۱۷) و شارح "تسهیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة و نبات مصدر مجرّد است کہ مقارن فعل إفعال شدہ، و اگر کرامة در اصل إکرام بودی کسرہ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، و ظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمَ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بروزن فاعل آید، چوں: دارس و یافع و وواق، و بروزن مفعول بفتح عین مانند ملقح و مسهب و محصن، و رفعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرِمَ: بفتح راء اسم مفعول بروزن فاعل ہم آید، چوں: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، و مفعول نحو: محبوب و مجنون =

لے گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے یُکَرِّمُ یَاکَرِّمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در اُکَرِّمُ.

باب دوم: تفعیل:

کَرَّمَ	یُکَرِّمُ	تَکْرِیماً	مُکَرِّمٌ	کُرِّمَ	یُکَرِّمُ	مُکَرِّمٌ
---------	-----------	------------	-----------	---------	-----------	-----------

ویجیء مصدره علی تَفْعِلَةٌ وَفَعَالٌ وَفَعَّالٌ وَتَفَعَّلَ.
نحو سلام و کلام

باب سوم: تفعیل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ
-----------	-------------	------------	-------------	-------------	-------------	-----------

وجاء تملاق.
ای قلیلا

= ومزکوم، ومحزون ولا خامس لها، کذا فی "المزهر". (نوادِر الوصول)

ویجیء: مصنف یجیء صیغہ مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوئے قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادِر الوصول)
تَفْعِلَةٌ: وزن تفعلة از ناقص کلیۃً واز مہموز اکثر می آید، چوں: تعزیه و تخطیہ، اما نزد مخشری تاء در تعزیه و غیرہ عوض یائے محذوف است کہ اصل تعزی بدویاء بر وزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز مخشری مختار باشد، یا قلت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادِر الوصول)
فَعَّالٌ: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، و ازوست قوله تعالی: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾ (النبا: ۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافیه" می گوید: کہ من از کسے شنیدہ ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفته باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیت بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فَعَّالٌ: نحو: کذاب بتشدید و تخفیف ذال. تفعَّالٌ: نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، و بعضی نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، و لا مشاحۃ فی الاصطلاح. (منہ) وجاء تملاق: [دریں تاء و عین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق و ہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء و جبروت و وضوء و طهور و تقدمة و طیره نیز از مصادر ایں باب است، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حیره و طیره نیامده.

لے پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلْ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلًا	مَتَقَابِلُ	تُقَابِلُ	يُتَقَابَلُ	مَتَقَابِلُ	مُتَقَابِلُ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------	-------------	-------------	-------------

و تتقطع وتشابهت بزيادتي تائے اول وتفاوت بفتح وكسرواؤ شاذ ست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفعّل وتفاعل رواست حذف يكے در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتِلْ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلُ	قُوتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلُ	قَاتِلُ
---------	-----------	-------------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

وجاء فِعَالٌ وَفِيعَالٌ.

بزيادتي تائے اول: در هر دو، و در ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست إشابة. تفاوت: تفاوت الشیئان تباعد ما بینهما تفاوتاً بثلاث لغات علی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) بفتح وكسر: اما ضمّه واؤ قیاسی ست. حذف يكے: [قال الله تعالى: ﴿تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ﴾ (القدر: ۴)، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ۹)]. سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویه، وبصریین ثانی؛ زیرا که اول علامت مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، و نزد هشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش محلّ ایں معنی گردد، و نیز ثانی علامت بابست، و رعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجهول، وإلا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجهول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفعّل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَأَلْتُهُ بفتح سین و همزه و یائے تحتیہ بعد الف بر وزن فاعلته از باب مفاعلة نیست ونه وزن جداگانه، بلکه جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَأَلْتُهُ اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سَأَلْتُهُ جمع کردند، وسَأَلْتُهُ خلاف قیاس خواندند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطرودہ را بجملة اسمیہ بیان می کند، وبصیغہ مضارع اشاره بجانب قلیل، وبصیغہ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یجیء مصدره، وجاء علی کذا، ووجه اشاره آنکہ جملة اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ در اں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانہ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را و ماضی بہ زمانہ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) فِعَالٌ: بدانکہ فِعَالٌ بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیارست، بخلاف فِيعَالٌ کہ قلیل آمده ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
ہمزہ وصل یا تائے زائدہ مطرودہ، و در مضارع اُبی و و جل و نحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم است: ملحق
کافتعل و استفعل کباب تفعّل و تفاعل
بر باعی مجرد و ملحق بمنزید. قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللة:

جَلَبَبَ	يُجَلَبِبُ	جَلْبَبَ	يُجَلَبِبُ	مُجَلَبِبٌ	جَلْبَبَ	يُجَلَبِبُ	مُجَلَبِبٌ	جَلَبَبَ
----------	------------	----------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل ست از مثال یائی ہجویو ام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)
ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف فی "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرہ عین ماضی، وفاء را
ندہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق و تذهب بکسر تاء آید با آنکہ
ماضیش مفتوح العین. و ہمچنین بعد بکسرون در قراءتے، و معند ماضی او مکسور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما اولین
شاذ اند و ثالث اشد بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع. (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، و در "أصول" یحب و متصرفاتش را، و نحو یأس یعنی مثال
یائی مہوزا لعین را کہ از علم باشد نیز از یں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد
گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کدام معنی قیاسا نہ بخشد، و در ملحق بمنزید بودن حرف زائد بعینہ در ملحق بمکانش نیز شرط است.
و مراد از تصرفات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تصغیر و جمع تکسیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلہ
فاء و عین و لام لازم است. و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ تفضیل است کہ افادت
معنی می کنند، پس مفرد افضل ملحق بجعفر نبود. و فائدہ آن لفظی ست مثل درستی سجع و قافیہ؛ و لہذا محافظت و زنش لازم ست
و ادغامش ممتنع اگر چہ بعضے جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل و کوثر کہ در معنی حقل و کثر نیست بلکہ
گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب و زینب؛ کہ ککب و زنب مستعمل شدہ. (نوادر الوصول)

فعللة: طبق از یں باب ست، أصلہ: طیوق و از تفعیل نیست، و إلا طوق می بود. (رکاز الأصول)

جَلْبَبَ: [چادر پوشیدن.] جلاباب بالكسر، چادر جلبیة مصدر منه. (صراح)

باب دوم: فِیْعَلَةٌ:

خِیْعَلُ	يُخِیْعِلُ	خِیْعَلَةٌ	مُخِیْعِلُ	خُوْعِلَ	يُخِیْعِلُ	مُخِیْعِلُ	خِیْعِلُ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ
----------	------------	------------	------------

باب چهارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةٌ	مُقَلْنِسٌ	قَلْنَسَ
----------	------------	------------	------------	----------

باب پنجم: فَعِيلَةٌ:

شَرِيفَ	يُشَرِّيفُ	شَرِيفَةٌ	مُشَرِّيفٌ	شَرِيفَ
---------	------------	-----------	------------	---------

باب ششم: فَعُولَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةٌ	مُجَهْوِرٌ
----------	------------	------------	------------

باب هفتم: فَعْلَاةٌ:

قَلْسَى	يُقَلْسِي	قَلْسَاءَ	مُقَلْسٍ	قَلْسِي	يُقَلْسِي	مُقَلْسَى	قَلْسَى
---------	-----------	-----------	----------	---------	-----------	-----------	---------

فیعله: بزیاة یا میان فا و عین. خِیْعَلَةٌ: خیعل پیراهن بے آستین، خیعله پوشانیدن آں. فوعله: بزیاة واؤ میان فا و عین. فعنله: بزیاة نون میان عین و لام. فعیله: بزیاة یا میان عین و لام. شریفه: شریاف برگ کشت که دراز وانبوه شود چنانکه برند آراء، یقال: شریف الزرع إذا قطعت شریافه. فعوله: بزیاة واؤ میان عین و لام.

قلسی: [در اصل قَلْسَى کدَحَرَج بود یا متحرک ما قبلش مفتوح یا الف کردند، یقال: قلنسته فتقلسی أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال است ^{تصحیح} واجب است؛ زیرا که در ملحقات تعلیل ممتنع است، و اگر بعد اعلال است توافق وزن ملحق و ملحق به نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق و قی ضرور میباشد که در ملحق به =

اما ملحق بر باعی مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسر بل" وبـ "اخر نجم". نوع اول ہفت باب است:

باب اول: تَفَعَّلُ:

تَجَلَّبَبُ	يَتَجَلَّبَبُ	تَجَلَّبَبُ	مُتَجَلَّبَبُ	تَجَلَّبَبُ إلخ
-------------	---------------	-------------	---------------	-----------------

باب دوم: تَفَعَّلُ:

تَخَيَّلُ	يَتَخَيَّلُ	تَخَيَّلُ	مُتَخَيَّلُ إلخ
-----------	-------------	-----------	-----------------

= ایں تعلیل ممتنع باشد، و ایں معنی در مانحن فیہ ممتنع است؛ زیرا کہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علت واقع شود معلل می گردد، نحو: فوقی قوقا. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا نگویند: کہ میزان بر وزن میعال و موزان بر مفعال است. (نوادر الوصول) قلسیة: در اصل قلسیة بود کد حرجہ یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف شد. اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجرد و ملحقات او شروع در ملحقات بر باعی مزید نمود، و آن یا زیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسیة فتقلسی، و آنرا ہفت بابست، و یا زیادت دو حرف، چوں اقعنسس و اسلنقی ملحق باحر نجم زیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احر نجم.

بر باعی مزید: در بعضی از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب و قلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: زیادت تاء در اول، چوں: ترفل بر وزن تفعل یعنی بتجتر خرامید. دوم: زیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، و مسہل ای وسعت کند و سہل کند برائے تو.

سوم: فعلل زیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح البناء بر وزن فعلل ای دراز کرد بناء را. چهارم: زیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: زیادت نون بعد لام، چوں: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب و غیر آں، و نفعل زیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنیة الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

باب سوم: تَفَوُّعُلٌ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرَبًا	مُتَجَوَّرَبٌ إلخ
-------------	---------------	--------------	-------------------

باب چهارم: تَفَعُّلٌ:

تَقْلَسَ	يَتَقْلَسُ	تَقْلَسًا إلخ
----------	------------	---------------

باب پنجم: تَفِيعُلٌ:

تَشْرِيفَ	يَتَشْرِيفُ	تَشْرِيفًا	مُتَشْرِيفٌ إلخ
-----------	-------------	------------	-----------------

باب ششم: تَفَوُّعُلٌ:

تَسْرَوْلَ	يَتَسْرَوْلُ	تَسْرَوْلًا إلخ
------------	--------------	-----------------

باب هفتم: تَفَعُّلٌ:

تَقْلَسِي	يَتَقْلَسِي	مُتَقْلَسِي	تُقْلَسِي	يُتَقْلَسِي	مُتَقْلَسِي	تَقْلَسَ إلخ
-----------	-------------	-------------	-----------	-------------	-------------	--------------

تقلس: تقلس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". تسرولا: ازار پوشیدن، يقال: سرولته فسرول، کذا يفهم من "الصراح".

تفعّل: اصلش تفعلي بود، ضمّ لام را بمناسبت ياء بکسر بدل کردند و بعد ساکن کردن ياء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان ياء و تنوين ياء را افکندند. تَقْلَسِي: [اصلش تقلسي بود، ياء متحرک ما قبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، و در ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گوئیم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت در اینجا بسوئے ما قبل که ساکن باشد درست نیست؛ و لهذا قاعدة نقل حرکت را بعد الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نه آنکه انواع تعلیل در اینجا ممتنع است.

و دلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے هر قاعدة تخفیف و ابدال و تسکین و حذف حرف علت را =

اما باب تمفعّل و تفعّل شاذند و ملحق بـ "اخرنجم" دو باب است:

باب اول: اِفْعِلَالٌ:

اِقْعِنْسَاسًا ۱ الخ	يَقْعِنْسَسُ	اِقْعِنْسَسَ
----------------------	--------------	--------------

باب دوم: اِفْعِلَاءٌ:

اِسْلَنْقُ	يَسْلَنْقِي	اِسْلِنْقَاءً ۲	مُسْلَنْقٍ	اُسْلَنْقِي	يُسْلَنْقِي	مُسْلَنْقِي	اِسْلَنْقِ
------------	-------------	-----------------	------------	-------------	-------------	-------------	------------

و ندر اِكْوَهْدَ.

ای جهد و تعب

= مقید بعدم الحاق کردند، چنانکه مقید کرده اند قاعده ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، و حال آنکه جای در اسفار متقدمین و متاخرین که از نظر احقر گزشته این قواعد بایں شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند که در ملحق تعلیل ممتنع است ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینه استثناء ملحق ازین تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگرچه نص برین تخصیص هم در کتاب یافتہ نشده، و هذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعّل: چون: تمدّرع یعنی زره پوشید، و همچنین تمنطق ای کمر بند بست، و تمسلم ای مسلم شد، و تمذهب ای مذهب گرفت، و تمسکن ای مسکین شد، و تمولی ای مولی شد. تفعّل: [در کتب صرف تفعّل را غریب گفت.] چون: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بحدوت رای، کذا فی "شرح الأصول".

شاذند: بدانکه شاذ در سه معنی مستعمل می شود، یک: خلاف قیاس و فصیح، چون: فتح عین ماضی و مضارع در ابی یابی و استصوب استحوذ و ماء و آل که در اصل ماه و اهل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چون: قلی یقلی بفتحهما و أجل بفتح ادغام، سوم: قلیل الاستعمال فصیح باشد، چون: فَعِلَ بکسر تین، یجوبل و بلز، و فَعِلَ بکسر اول و ضم ثانی، یجوب: دئل و وعل، یا غیر فصیح، چون: فَعِلَ بضم اول و کسر ثانی، چون: حبک بر بعضی قراءه شاذه.

ملحق باخرنجم: أي نادر الاستعمال؛ ولهذا لم يدرجهما تحت التعداد. دو باب است: در "اصول" سه باب گفته، ثالث افو فعل است، چون: احو نصل، و بعضی افعللاء افزوده اند، چون: احب نطاء. (شرح الأصول)

و ندر إلخ: و حق آنست که اکوهدها کوأل ثلاثی مزید مطلق است. بر وزن افوعل. زیادت و او مفتوحه و ادغام لام اول در ثانی، =

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول ام الأبواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر است: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، ويخاصمني فأخصمه،

= چنانکه در "أصول" گفته؛ چرا که الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصه و خاصیه و خصیصه بیک معنی است، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره درینجا درست نمی شد؛ لهذا فاضل بهاری گفته: که مراد از آن معنی بر اصل که ماده و سیئات افعال بر آن دلالت دارد بوده است، و یاء و تاء در خاصیه بتشدید صاد و تحتانی برائے مصدریه است، چنانکه در فاعلیه مفعولیة و جز آن.

ام الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، و ام بمعنی اصل است؛ زیرا که در هر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها با هم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها نیست، کذا فی "شرح التسهيل" و غیره. و میتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تفسید بجزیره باشد، بخلاف بواقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسائی در حلقي العین واللام برائے ثقل عین مضارع را فته دهد و شاعرتة فشعرتة أشعره بالفتح گوید، و ابو زید أفخره بضم حکایت کرده. (رضی) و هي ذکر: و آن یعنی مغالبه ذکر فعلی است بعد مفاعله برائے آشکارا کردن یک از دو جانب غلبه کنندگان. المفاعلة: یا آنچه دلالت با شتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: فی المعنی المصدری، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا جرم متعدی گردد. (رضی) خاصمني: [یعنی مخاصمه در من و او واقع شد، و هر یک دیگر را خصومت کردیم، و من غالب آدمی در خصومت بر آن]. اگر گوئی: این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصه بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و "قاموس" و "تاج" و غیره آنست.

گویم: این قول غیر بصری آنست، و ایشان این را هم از نصر گویند، فی "الارتشاف": قد شد الکسر فی قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا یجیز البصريون فيه إلا الضم على الأصل فی فعل المغالبة، فيقولون: أخصمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آیند از ضرب، و علل و احزان و فرح از فعل بیشتر آیند، والوان و عیوب و حلی می آیند از و، و چندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح ^{فرح خوش شد} آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، اما رکن یرکن من التداخل، و اُبی یابی شاذ. و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقتہ یا حکما، یا صفتیہ شبیہ بآں.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدنی فوعدته اُعدہ، و یاسرنی فیسرتہ اُیسرہ، واجوف یائی و ناقص یائی، نحو: بایعنی فبعته اُبیعہ، و رامانی فرمیتہ اُرمیہ، واجوف واوی از نصر آید. علل: جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض و سقم. احزان: چوں: حزن غمگین شد. از فعل: بکسر عین، و این باب ہر گاہ از رائے الوان و عیوب و حلی باشد لازم ست. (سازندرائی) بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر این باب نیز می آید، چنانکہ بر متبج لغت پوشیدہ نیست.

الوان و عیوب: چوں: کدر تیرہ گون شد، و شہب غالب شد سپیدی بر سیاهی، و عیب چوں: عوریک چشم شد. حلی: بضم و کسراء و فتح لام جمع حلیۃ بالكسر در اصل بمعنی صورت و خلقت، و مراد از اں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم و سمر و عجم و حمق و عجف و خرف و رعن بالضم و الکسر. (شافیۃ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: آدم و سمر گندم گون شد، و بلیق ابلق شد، و دوم نحو: حمق نادان شد و عجف لاغر شد، و سوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

و اُبی یابی: و شجی یشجی و قلی یقلی و عض یعض ضعیف است و فصیح اول ازن و آخر از س. خاصیت کرم: بنائے فعل بضم العین غالباً از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن و قبح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقتی در صورتیکہ رواے داشته باشد، چوں: طہر و مکث و صغر و کبر و نظائر اینہا، و ازین جہت این باب لازم ست و ہر گز متعدی نیامدہ: چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمی کند. (شرح مازندرائی) صفت خلقیہ: ای صفت جبلی و طبعی، کحسن و قبح إذا کانا ذاتیین.

یا صفتیہ: چوں: فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی و لازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول) شبیہ بآں: یعنی بصفہ حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم و عدم انفکاک، مثل: حسن و قبح کسے از لباس و دیگر عوارض منفکہ.

وَبَابِ حَسَبِ الْفَاعِلِ مَعْدُودَةٍ نَعِمَ وَبَقِ وَثِقَ وَفَقَ وَرَثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغَرَ
 وَحَرَ وَلَهُ وَهَلَ وَعِمَ وَطَى يَيْسَ يَيْسَ. خاصیت افعال تعدیہ و تصییر ست، نحو: خَرَجَ زَيْدٌ
 وَأَخْرَجْتُهُ وَقَدْ يُلْزَمُ، نحو: أَحْمَدُ، وَتَعْرِيفُ إِي بَرْدَنَ فَاعِلٍ شَيْءٍ رَابِعُ مَدْلُولٍ مَأْخُذٍ،
 حَرَّةٌ بَفَتْحَتَيْنِ كَيْفَةً دَاشْتَنَ كُوفَتَنِ پَا خُشْكَ شَدَنَ مِنْ حَسَبِ مَوَاقِفِ وَبِزَوَارِ يَافَتَنَ تَزْدِيكَ شَدَنَ

نَعِمَ: و، پچنین وجد یافت، بش شدت رسید، و بط ضعیف شد، وجع درد مند شد، و لغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود با طرف
 زبان خود، و عقی جلدی کرد، و حم کمال رغبت کرد زن آبتن در خوردنی، و کم غمگین شد، و هم ساقط کرد چیزے از حساب،
 و هن ضعیف شد در عمل، درہ زیادہ شد پیہ زن، و قہ فرمانبردار شد، و نہ تعیا کشید، و ہی درید و کفید. (شرح الأصول) نعومة
 نرم و نازک شدن من کرم و علم و حسب و کسر الماضي و ضم الغابر كفضل بفضل مركبة من باين.
 وَمَقَ: مقہ دوست داشتن. وَثِقَ: وثقہ اعتماد کردن و استوار داشتن. وَرَثَ: إرث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة
 بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. وَرِيَ: (صراح) وَرِيَ: آتش جتن از آتش، وزنه من علم و حسب. (ص)
 وَغَرَ: بفتحین بر شدن سینہ از خشم و کینہ. (ص) وَهَلَ: ازو هل بجای رفتن و ہم کہ مراد آں نباشد.
 وَعِمَ: دعا بنعمت در حق کسے کردن. يَيْسَ: یأس نومید شدن، من حسب.

تعدیہ إلخ: بدانکہ میان تعدیہ و تصییر عموم و خصوص من وجہ است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، و گاہے یکے بدون
 دیگرے باشد. و تعدیہ عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست کہ لازم مطلق باشد یا من وجہ ای بہ نسبت بعضے،
 چنانکہ اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، و اگر آنجا بدو مفعول اینجا بہ گرد و اول چوں: أخرجه، دوم
 مثل: أحفرته هرا کہ مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا کہ مجردش دو مفعول میخواید.

و معنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب مآخذ، پس در امثلہ مذکورہ تعدیہ و تصییر ہر دو موجود ست؛ چہ میتوان گفت
 کہ اورا صاحب خروج و صاحب کنڈن نہر و صاحب علم کردم، و در أبصرته تعدیہ است؛ چہ مجردش لازم ست، نہ تصییر؛ زیرا کہ
 فاعل اورا صاحب باصرہ گردانیدہ، و در أنرتہ ای گردانیدم اورا صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیہ؛ چرا کہ نرتہ مجردش ہم
 متعدیست، و نیر بالکسر نقش جامہ را گویند. (شرح الأصول)

قد يلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گردانند بر عکس تعدیہ، پس جامع صفات متضادہ است. (نوادر الوصول)
 أحمد: محمود و ستودہ شد زید، مجردش حمد متعدی ست. مآخذ: مآخذ عام است از مصدر؛ چہ در ثلاثی مزید مآخذ بعضے الفاظ اسم جامد
 نیز آمدہ است، چنانچہ ألبن کہ مآخذ آں لبن ست، و لبن مصدر نیست، بلکہ اسم جامد ست، و پچنین أعرق کہ مآخذ آں عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان إی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، و سلب إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکى وأشکيته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویته وأقطعتہ قضباناً، وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصیرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولياقت وحنونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع،
رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم اور اور محل بیج، یعنی اسپ را برائے بیج در نخاس بردم، و مراد از ماخذ چیز است که از اں مصدر باب إفعال ساخته باشند. یافتن چیزے: وہم یافتن ماخذ نحو: أثارتہ یافتن ثار او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبني للفاعل خواهد بود، چوں: أبخلته إی بخیل یافتن او را، و اگر متعدی باشد مبني للمفعول، مثل: أحمده یافتن او را موصوف بمحمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع ست، یکے: سلب از فاعل، و درین حالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط إی جور را، و دوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شکى أشکيته او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، و راضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتی که او را بریان کنند و قابل بر شتن باشد، و آنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر و کبیر ست که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. أصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، و بلوغ بمرتبه عدد، نحو: أ عشرت الدراهم ای دراهم برده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثله بطور لف و نشر ست. ألبن: إی صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند. أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: إی گشتن شے مستحق ماخذ. ألأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت. أ حصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد و درو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت و حینونت ست. و فرق در حینونت و بلوغ آنکه در حینونت ماخذ مسند الیه ست، و در بلوغ مفعول. و ایں نزد مصنف ست اما ابن حاجب و دیگر ارباب فن بلوغ و حینونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثله مذکورہ می توان گفت: که صاحب صبح شد و صاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أثمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرد وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعل مر فعل یا فَعَل را؛ تا دلالت کند بر پذیرفتن مفعول اثر فاعل را نحو: کبته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه و تصیر است، نحو: نَزَلَ.....

مبالغه: ای کثرت در زیادت ماخذ، و آن دو نوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)
أثمر النخل: بسیار ثمر آورد درخت خرما، و این مثال مبالغه در کمیت. أسفر الصبح: بسیار روشن شد صبح، و این مبالغه در کیف است.

ابتداء: و آن عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنى أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، و مجردش شفقة بمعنی مهربانی است. هاں ابن درید و ابن فارس هر دو را بیک معنی آورده اند، و اکثر لغویان از اں انکار دارند، و مثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف است که مجردش بالاتفاق بدین معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت هر دو در یک معنی. اگر گوئی: چون هر دو در یک معنی و یک خاصه یافته می شوند پس چرا یکی را خاصه موافق دیگر میگویند نه بالعکس، یا خاصه هر دو چرا قرار نمی دهند؟ جوابش آنکه هر جایک معنی از باب بیشتر آید و از دیگر کم آن دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم او را معظم و بزرگ، و در اں خاصه حساب است.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، و خاصه در اں صیور تست. مطاوعت: در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقه در چیزے باشد که فعل از و متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، و آنجا که صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز است، نحو: قطعت الجهل فانقطع، و رضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول است که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: زید و رباعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اهل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبته إلخ: [سرنگون انداختم او را پس سرنگون افتاد.] ز مخشری گوید: که مطاوعت اکب در عربیت ثابت نشده، و معنی اکب: دخل فی الکب است، و مطاوع کب در حقیقت انکب. و بعضی از خصائص ایں باب قصر است، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتیم او را، و آوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، و اعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر

وَنَزَّلَتْهُ وَسَلَبَ نَحْو: قَذَيْتَ عَيْنُهُ وَقَذَيْتَ عَيْنَهُ، وصيرورت نحو: نَوَّرَ، وبلوغ نحو: عَمَّقَ وَخَيَّمَ، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وَجَوَّلَ وَمَوَّتَ الْإِبِلُ وَقَطَّعْتُ الثِّيَابَ، ونسبت بماخذ نحو: فسقته، واللباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُهَا، وتخليط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَبْتُه، وتحويل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا ہچو ماخذ نحو: نصَّرتَه وَخَيَّمْتُه، وقصر یعنی اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هَلَّلَ، وموافقت فعل وَأَفْعَلَ وَتَفَعَّلَ، وابتداء.

نَزَّلَتْهُ: مثال اجتماع تعدیہ و تفسیر، و تعدیہ بدون تفسیر، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، و تفسیر بے تعدیہ نحو: نصلت السهم. قذیت عینہ: ای دور کردم خاشاک از چشم او. نور: أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفہ، ای شگوفہ برآورد. (بح) بلوغ: ای بمعنی رسیدن چیزے و داخل شدن در چیزے.

مبالغه: و آں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرح خوب ظاہر کردہ شد، وجول بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است و دوم در کم، و مبالغه در فاعل چوں: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، و مبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جاہا قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم و فاسق گفتم او را، و از ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعلیق الفرائد" گوید: ناظرین "صراح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوتہ کافرا، و تکفیر را بمعنی کفارہ دادن ذکر کردہ، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب "محکم" ردی کند: کفر الرجل نسبه إلى الکفر، و در "صراح" ہم بدیں معنی ست، و از "مغرب" ہم استفاد می شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُهَا: تحلیل قرار گرفتن و جل بر اسپ افکندن. (صراح) نصَّرتَه: [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن. خیمته: [ہچو خیمہ نمودم او را.] تخیم: خیمہ ساختن و بجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: و از ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک و بد آمدہ نحو: سقیته ای گفتم او را: أسقاك الله، وجدعته ای گفتم: جدعك الله، و می آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتی کہ بودہ است، نحو: کوف الکوفه، و بمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد و بمعنی رفتن در ماخذ نحو: کوف ای بکوفہ رفت، و برائے غیر آں.

هَلَّلَ: ای لا إله إلا الله گفت. فعل: ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. أفعَلَ: أشويته أطعمته شواء.

تفعَّلَ: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تفعل مطاوعت فعل، نحو: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، وتكلف در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وَتَكَوَّفَ،
 وتجنب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبَ، ولبس ماخذ نحو: تَخْتَمَ، و تعمل یعنی ماخذ را بکار
 بردن نحو: تَدَهَّنَ و تَتَرَسَّ و تَخَيَّمَ، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
 یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وَتَجَنَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، وتدرج یعنی تکرار عمل
 بہمت نحو: تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہجو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ،
 وصیورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجرد و أفعل وفعل واستفعل، وابتداء.

صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وابصر نحو تکلم

مطاوعت فعل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیستہ فتقیس، یا تعدیہ نحو: علمتہ فتعلم، واغلب در مطاوعت فعل کہ
 برائے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمتہ فعلم، وفرحتہ ففرح. (رضی)
 تکلف: [بزور ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد] فرق میان آن و تخنیل کہ خاصۃ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست
 فعل میکند و حصول آن در خود میخواید، و در تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)
 تجوع: بزور و محنت گرسنہ شد.

تحوَّب: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. تختَم: ای انگشتی پوشید، و آنرا از تعمل گفتن بہتر. تَدَهَّنَ: روغن را بر بدن
 مالید. تَتَرَسَّ: ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در آخرین متعدی.
 تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. تَجَنَّبَ: مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّدَ الْحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. تَأَبَّطَهُ: مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.
 تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ: [جرعہ جرعہ نوشید و اندک اندک یاد کرد] مثال اول برائے محسوس است و دوم برائے غیر محسوس، و در
 "شافیہ" گفتہ: تفہم ازیں قبیل ست، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.
 تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و تویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)
 استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل
 خود است نحو: تعظم واستعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالبا معنی تفعل بودن شے صاحب
 ماخذ نحو: تأهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. و موافقت مجرد و أَفْعَلَ و فَعَّلَ و تَفَاعَلَ، وابتداء.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے

نحو: تشاتما، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترافعا شیئا، و تخنیل یعنی نمودن غیر را

حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی أَفْعَلَ نحو: باعدته فتباعده،

و موافقت مجرد و أَفْعَلَ، وابتداء. و لفظی کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواهد، و اگر

نحو تعالی بمعنی علا چوں جاذبت زیدا ثوبا نحو تحاذبنا ثوبا

نہ لازم بود.

فاعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. ہر یک: در خارج اگر چہ در لفظ یکے فاعل ست فقط و یکے مفعول، و بسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را ایں باب متعدی گرداند نحو: کرم و کارمته، و از جهت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل و مفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا و جاذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (رکاز الأصول)

أفْعَلَ: نحو: باعدہ و أبعدہ. فعل: ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعف. کم ست: لیکن می آید؛ زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. ترافعا شیئا: [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما و تشاتما، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد. تمارض: خود را بیمار ظاہر نمود. مطاوعت فاعل: مراد از اں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمته فتعلم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا نگویند؛ زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست و تاثر و تاثر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ و بر فعل مجازا اطلاق کنند. (رضی) بمعنی أَفْعَلَ: ای و قتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدته فتباعده: دور کردم اورا پس دور شد. أَفْعَلَ: نحو: تیامن بمعنی ائمن در آمد نیمین. ابتداء: نحو: تبارک مقدس و منزہ شد، و مجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را و غیر آنست. اگر نہ: ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زیدا. (منہ)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزید، و وجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال اتخاذ ست نحو: احتَجَرَ واجْتَنَبَ واغْتَذَى الشَّاةَ واعتضده، وتصرف یعنی
 جانب گرفت غذا ساخت گرسپند را در بازو گرفت آنرا
 جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، وتخییر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه نحو: اکتال، ومطاوعت
 نوحش ای در تحصیل آن کوشش کرد در کسب
 تفعّل نحو: غمّمته فاغتم، وموافقت مجرد وأفعّل وتفعّل وتفاعّل واستفعل، وابتداء.

خاصیت استفعال طلب ولیاقت ست نحو: استطعمته واسترقع الثوب، ووجدان نحو:
 طلب طعام کردم از او سزاوار پیوند شد جامه
 استکرمته، وحسبان یعنی پنداشتن چیز را موصوف بماخذ نحو: استحسنته، وتحول نحو:
 موصوف بکرم یافتم او را نیک دانستم او را
 استحجر الطین واستنوق الجمل، واتخاذ نحو: استوطن القرى، وقصر نحو: استرجع، ..
 سنگ شد گل ناله شد شتر وطن گرفت قریہا جمع قریہ

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آن بر چهار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلح: پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لهذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرة: ۲۸۶) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آن نمی شود، سوائے سیبویہ در کسب و اکتسب فرقے نکرده اند. (رضی)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. مطاوعت تفعّل: ہمچنین مطاوعت تفعیل وإفعال، چون: لومته فالتام، وأوقد النار فانقدت. غمّمته فاغتم: غمگیں کردم اورا پس مغموم شد.

أفعّل وتفعّل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: اختفاه بمعنی أزال خفاه، واحتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) تفاعل: چون: اختصما واجتورا بمعنی تخاصما وتجاورا؛ ولهذا تعلیل در اں شد؛ چه در معنی فعل غیر معلول ست. (رضی) استفعل: نحو: ایتجر واستأجر طلب اجرت کرد. ابتداء: نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکہ کسے سخنے یا سخنے در آمیزد می زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند و ناگاہ از صفت شتر بناقہ رسید، یکے از ندماء ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردی)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده، وقصر را خاصیت ایں باب نہ شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعال نحو: أقمته فاستقام، وموافقت مجرد وأفعال وتفاعل وافتعل، وابتداء وانفعال
 نحو قر واستقر
 نحو استحباب وأجاب
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: كسرتة فانكسر، وموافقت فعل
 فاعل نادر، وفاء آں لام ورا ونون وحرف لین نبود، ويطاوع أفعال نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداء. وافعیال را لزوم غالب ومبالغه لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعال
 نادر. وافعیال وفعیال را لزوم ومبالغه لازم، ولون وعیب غالب.
 چوں احوال واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم اورا پس برپا شد.] وفعل مجرد هم نحو: وسقه فاستوسق، همچنین مطاوعت تفعیل نحو: أدبته
 فتأدب. (رکاز الأصول) أفعال: نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. افتعل: ای در تنخیر، نحو: استکثر الماء آب بسیار
 برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن، و اہل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشمرده اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی
 مطاوع فعلی باشد کہ از علاج صادر شود. (رکاز الأصول، نوادر الوصول) کسرتہ فانکسر: وچوں علاج لازم این بابست
 علمتہ فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعال برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت:
 طردتہ فانطرد، ہکذا فی "الرضی".

وأفعال: نحو: انحجز بمعنی أحجز بجازر سید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حینونت. (منہ)
 حرف لین نبود: بحمت استفعال، ودریں حروف بجائے این باب باب افتعال آید نحو: رفعہ فارتفع، ونقلہ فانقل، وأما
 انمحي وانماز قلیل ونادر ست. (رکاز الأصول) يطاوع: آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل
 ومقابلہ لفظ غالباً دلیل تقلیل ست کہ در "شافیة" و"رضی" بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب: بستم در را پس بستہ شد. ابتداء: ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.
 لزوم غالب: وتعدیه قلیل نحو: احلولیتہ واعروریتہ سوار شدم اورا عریان.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاه بسیار گردید، ولزوم مبالغه از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام
 مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل: مجرد نحو: ثنیتہ فانثنی پیچیدم اورا پس پیچید شد.
 موافقت استفعال: نحو: احلیتہ واستحلیتہ شیرین پنداشتم اورا. لون: نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشہاب بسیار سفید شد.
 غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، وایہار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافِعْوَال بناء مقتضب یجیء للمبالغة. وفعل لمعان كثيرة، ولم یُروَ إلا صحیحا أو مضاعفا ومهموزا قليلا. تفعلل يطاوع فعلل، وقد یقتضب. وافعللل لازم ويطاوع فعلل، وكذا افعلل، ویجیء مقتضا، وفي الملحقات مبالغة أيضا.

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت و ہمزہ و دو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظے کہ از اصولش ہمزہ بود، و معتل لفظے کہ در اصول آں حرف علت ست،

بناء مقتضب: [غالبا و گاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس و احووی.] و آں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، و خالی باشد از حروف الحاق و حروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) یجیء للمبالغة: و انما لازم نحو: اجلوز و گاہے متعدی نحو: اعلوط البعیر. كثيرة: یتعسر ضبطها، منجملہ آں قصر است نحو: بِسْمَلِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ خواند، و الباس نحو: برقعة برقع پوشانیدم اورا، و مطاوعة خود نحو: غطرش اللیل بصرہ فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قلیلا: ای مہموز صرف، و مع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولقة مجنون شدن، و مہموز العین البلازة گریختن، و مہموز لام نحو: کرفا اللہ السحاب متفرق گردانید خدا البراء، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثة سیراب کردن. (نوادر الوصول) تفعلل: و برائے تحول نحو: تزندق، و تعمل نحو: ترفع، و جز آں ہم آید. قد یقتضب: ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تھیرس بناز خرامید. يطاوع فعلل: نحو: ثعجره فانشجر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرفظ الرجل منقبض شد. کذا: أي لازم یفید المبالغة و يطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. یجیء مقتضا: اکفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا: مع موافقة الملحق في الصیغ والخواص والمعنی. افعال: متصرفہ باعتبار حروف اصلی. چہار قسم: ای بیرون از یکے ازینا نباشد، و ایں تقسیم نزد اکثرین است، و بعضے بر دو قسم صحیح و معتل بنا نہادہ اند.

و دو حرف یک جنس: چوں: ضرب و بعثر و رجل و جعفر و سفرجل. ہمزہ بود: چوں: أمر و سأل و قرأ و طأطأ و أنس و لؤلؤ و اصطبیل. (رکاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد و قال و رمی و وسوس و يستعور. (رکاز الأصول)

و مضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مہموز بر سه گونه است: مہموز فا
نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. و معتل دو نوع است: مفرد
ولفیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضفسکح یضفسک ح، اجوف سونض سیض ن،
ناقص نسکفوض ضفسی کن.
مہموز عین
مہموز لام
مراد از ح حسب

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلز یا نه، چوں: مد لیکن لازم می آید که سلس و ددن و هعجع داخل
مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح است مگر آنکه گویند: لهذا شدت ندرت کالمعدومند. (نوادر الوصول)
بر سه گونه: زیرا که همزه یافاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

نضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطردست، و علی حده کردن عبارت از شدوذ؛ چه شدوذ جدا افتادن از جماعت است، پس
مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، و از ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، و از کاف کرم چوں: الأدب فرهنگی و ادیب
شدن، و از سین سمع نحو: الإذن، دستوری دادن، و از فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، و همچنین اشارات آئیده باید فہمید.
(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مہربان شدن. س: السأم سیر بر آمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینه.
فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الرداء بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهناء عطاء دادن. و از ن کمتر؛ لهذا
از ض هم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایہ شدن. (منه) مثال: معتل فاء که مثل صحیح است در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم و او اشاره بہ مثال و اویت. ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب ہبہ کردن. س: الوجہل ترسیدن.
ك: الوسام نیکو روشن شدن. ح الورم آما سیدن. و وجد یجد از نصر ضعیف ست. یضفسک ح: ض: اليسر قمار باختن.
ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن. س: الیتیم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیس خشک شدن.

اجوف: اجوف و او ای از س: إلخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح ہلاک شدن. و از کرم نیز نحو: الطول دراز شدن
و مصنف فراموش کردہ، و یائی س: الطیب پاکیزہ شدن. ض: البیع فروختن. ن: بید ہلاک شدن. و ناقص و او ای ن: الدعاء
خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة ست شدن. ف: إلخو دور کردن. ض: إلخو بزانو نشستن. و یائی ض:
الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: إلخشية ترسیدن. ك: إلهو الرجل مرد بمہنتائی عقل رسیدن. الکنایة سخن
کردن بچیزے و ارادہ غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط و او اشاره باجوف و او ای. سیض ن: ای اجوف یائی ازین ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود ضنس ک، و مضاعف رباعی که فا و لام اول و عین و لام ثانی، همچنین باشند نحو: زلزل و تذذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات أوب نصر س، أید ضرب س، أتو نصر ک، أديّ ضرب س، وأد ضرب س، یأس س ح، دأو فتح ن ض، رأی فتح ض، وبأ فکس ح، بوأ نصر س، شيء ضرب س ک، أوی ض، وأی ض، أب نصر ض س،
 مهور فائا نقص وادی
 اجوف یائی مهور اللام

مفروق: که فا و لام حرف علت بود. ضرب ح س: ضرب: الوقایة نگه داشتن. ح: الولی نزدیک شدن. س: الوجی سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) مقرون سض: [که فاء و عین یا عین و لام او حرف علت بود.] س: الطوی گرسنه شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) ضنس ک: ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیز را بدندان گزیدن. ک: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) أوب: ای مهور فا و اجوف وادی، وأوب بمعنی باز گشتن. نصر س: ای از نصر بسیار آید چوں: أوام تشنه شدن، وأوس عطادادن، واز سمع کم چوں: أود کثر شدن.

أید: ای مهور فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چوں: أیم بیوه شدن، واز سمع کم چوں: أید توانا شدن. (نوادر الوصول) أتو: بسیار چوں: ألو تقصیر کردن، واز کم چوں: الأموه کنیز شدن. أدي: بدال مہملہ مهور فاء ناقص یائی، وآں بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چوں: الأری کینه ور شدن. وأد: مثال وادی مهور العین بمعنی زنده در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو: وأب غضبناک شدن. یأس: مثال یائی مهور عین نومید شدن از هر دو باب. دأو: مهور عین ناقص وادی بدال مہملہ فریب، و بمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: السأو غمگیس شدن، واز ضرب اقل. رأی: مهور عین ناقص یائی بافتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئی بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال وادی مهور اللام مہیا کردن، از فتح، والوضاء نیکو شدن، از ک، والوئاء شگافه شدن گوشت، از سمع، والوطاء پیا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) بوأ: اجوف وادی مهور اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدواء بیمار شدن، از سمع. أوی: مهور فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مهور عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. أب: مهور فاء مضاعف دست بزمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والاین نالیدن، از ضرب، والائل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

وَدَّ س، یَمَّ س، طَاطَا تَکَاکَا وِھوہ تَوھوہ.

بدانکہ واؤ را وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاء را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، و ہر سہ را حرف مد ولین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، و تحریک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، و حذف: انداختن حرف زیادت، نحو: ^{چوں بدعو ویرمی} آنت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین بین: ای خواندن ہمزہ در میان ہمزہ و میان حرفیکہ وفق حرکت ہمزہ یا ما قبل ہمزہ بود، اما اعلال و تعلیل.....

و د: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یَم: مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل. طَاطَا: مضاعف رباعی مجرد و مہوز، طَاطَا الطائر رأسہ پرندہ سرفرو آورد. (نوادر الوصول) تَکَاکَا: مضاعف رباعی مزید و مہوز پس یا باز آمد. وِھوہ تَوھوہ: معتل و مضاعف رباعی مجرد، وِھوہ الکلب فی صوتہ جزع آواز نمود، و ہمچنین تَوھوہ مزید. ہیو صاحب پیستہ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا می شود.] حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود نہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردی) حرکت دادن: بادغام چوں: مَدَّ، و بدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البینہ: ۱). انداختن حرف: علت نحو: بعد، یا ہمزہ نحو: یکرَم، و حرف صحیح نحو: ظلت. آنت: بَدَّ، أصلہ: آنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلی بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو: قال وداع وراس وأمسیت وماء أصلها: قول وبيع وراس وأمسیت وماء. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمیر قاف قبل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت و ہمزہ و حرف صحیح یافتہ می شود. پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتبادل نمودہ ادغام کردند. (منہ) تقدیم و تاخیر: تقدیم و تاخیر حروف نحو: آبار أصلہ: آبَّار جمع بیر، و قسی أصلہ: قُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واو را یاء کردہ ادغام کردند، سین و قاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول) بین بین: و آں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند. ما قبل ہمزہ: آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول مہموز:

ہمزہ ساکن در غیر یام و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، و وجوبا اگر پس ہمزہ بود، و کل وخذ و مر شاذ. و ہمزہ متحرکہ بعد واؤ و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: أفیس و مقروۃ و خطیۃ، و بعد ساکن غیر مذکور و الف و نون و نون انفعال
توابع
در کلمہ ہمزہ
جہت اجتماع متجانسین

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین اسم، و تحریک مثل بائے اذهب اذهب، و ادغام چوں: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چوں: أصدق کہ میان ضاد و زاء خواندہ می شود، و بحذف چوں: حر، اصلہ: حرّ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یام: مضارع ام، اصلہ: یامم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد و مقتضی تخفیف ساکن نماںد، و ثقل در فک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، و مراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند. ویؤوس مثل: یقول مضارع از اؤوس بمعنی عطا دادست، و مراد ازان لفظے کہ دراں ابدال و اعلال معارض شود؛ زیرا کہ در ان اعلال سازندہ ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود بیا و اگر ضمہ بود بواؤ. (رکاز الأصول)
 پس ہمزہ بود: و آں ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن ایمانا. کل: اصل آں اؤ کل و اؤخذ و اؤمر هست، قیاس بدل ہمزہ بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مرہر دو جائز ست. نہ برائے الحاق: احتراز ست از جیآل و حوآب کہ واؤ و یاء برائے الحاق ست. أفیس: تصغیر أفؤس، مثل: أفلس جمع فأس بمعنی تبر، اصلہ: أفیس، ہمزہ را یاء کردہ ادغام کردند، و ہمچنین مقروۃ، اصلہ: مقروۃ، و خطیۃ مصدر بمعنی خطا در اصل خطیۃ بود قاعدہ مذکورہ جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیرا کہ الف حرکت نہ پذیرد.
 غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سوؤ، یا زائد برائے الحاق، نحو: جیآل، یا زائد در کلمہ دیگر نحو: باعوا أموالهم. نون انفعال: احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیرا کہ نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت ہمزہ اوراد ہند خلاف وضع لازم آید، و جاء نظر و انظر عند بعضهم. (نوادير الوصول)

روا کہ بیفتند و حرکتش بما قبل رود چوں: سَلْ وَجَيْلَ وَبَاعُوا مَوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
 وَلَحْمَرَ، لیکن حذف در یوی و یوی آه و صرف اَرَى و یُرِی لازم شده، و یجیء مَرَاة. و متحرک
 بعد متحرک یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: أئمة و جاء، و گرنه واؤ شود نحو: أوادم. ابن
 مالک مضمومه را با واؤ بدل کند، و نزد آن خفش مکسوره بعد مضمومه واؤ شود. و ساکنه و متحرک بعد
 متحرک یا ساکنه یاء گردد در موضع

روا کہ بیفتند: و بین بین نکنند؛ تا شبہ ساکنین لازم نیاید، و بعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی و یائی نکرده
 باشند، و هم تخفیف بحذف ابلغ است. و کوفیان و بعضی بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننموده اند،
 چوں: رفو در رفاء. (رضی) سل: أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بعد م حاجت.
 جیل: بمعنی گفتار، أصله: جیل بر وزن جعفر ملحق بآں، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، و حرکت همزه دوم بر واؤ و یاء
 الحاق کہ بمنزله حرف صحیح است ثقیل نباشد.

باعوا مَوَاهِمَ: فروختند مالهای خود را، اصل آن: باعوا أَمْوَالَهُمْ، حرکت باواؤ زائد کہ در کلمه دیگر است دادند، و همزه را حذف
 کردند. لمَر: أصله: لم أرأي، یاء بلم افتاد لم أرأ شد، پس حرکت همزه دوم براء و حرکت همزه اول بمیم بردند و هر دو همزه انداختند.
 اللحم و لحمَر: أصلهما: الأحمر، حرکت همزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه وصلی بجهت استغنا
 انداخت، و هر کہ برائے عروض معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) یوی و یوی: ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
 و مضارع بلام امر و نهی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل ممتنع، و در باقی جائز. (شروح)
 مَرَاة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مَرَاة مَرَاة است. أئمة: أصله: أئمة، کسره میم بهمزه ثانی داده
 اوغام روند أئمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: جایی، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه
 دوم جهت کسره اول یاء شد جاءی گردید، قاعده داع جاری کردند. مضمومه را: پس جاءء جاءء و نمود، قاعده داع جاری کنند.
 بعد مضمومه واؤ: چوں: أویب در أویب، و بنا بر قاعده مذکور أویب باید.

ساکنه و متحرک: ای اگر همزه ساکنه و متحرک بعد همزه ساکنه یا متحرک در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واؤ نشد
 بجهت بعد، و نه بین بین کہ تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چار صورت است: متحرک بعد متحرک قرأ کجعفر، متحرک بعد
 ساکنه قرأ کقمطر، ساکنه بعد متحرک قرأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه و قرأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، و مفتوحه منفرده بعد کسره یاء گردد و بعد ضمه واو جوازا، کمیر و جون، انخفش مضمومه را بعد کسره یاء گرداند و بعکس، و بعضی گفته اند: رواست قلب متحرکه بوفق حرکت ما قبل. و در مانند مستهزؤون و سُئل بین بین ست، و در همزه بعد الف بین بین قریب ای وجه اول از دو وجه مذکور، چنانکه در سأل و سئم و مُسْتَهْزِئِین و رُوُوف و رُوُوس إذا اجتمع أكثر من همزتين ای قبل اصول مهموز مفتوحه بعد مفتوحه مکسره بعد کسره مضمومه بعد فتنه مضمومه بعد مضمومه خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو همزه از دو کلمه صحیح ست تحقیق هر دو و تخفیف هر دو.....

کمیر: أصله: مِئْرُ بمعنی کینه و دشمنی. جُون: در جون جمع جونة ظرفی از ظروف عطار. بعکس: [ای مکسره را بعد ضمه واو سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضای عبارت فارسی بباء موحده اولی ست، و بعضی بصیغه مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول) قلب متحرکه: ای مطلقا در همه حال، یعنی اگر حرکت همزه خلاف ما قبل هم باشد بوفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام و یلتثم، و میر و جون درین قاعده داخل است، کذا فی "النوادر" و غیره.

مانند مستهزؤون: یعنی جائیکه همزه منفرده مضموم بعد کسره، و مکسور بعد ضمه آید. بین بین: قریب مشهور واضح ست، و بعضی بعید کنند. بین بین قریب: و بعید بجهت لزوم سکون ما قبل که الف است ممکن نیست، و حذف نکردند؛ چه آن بعد نقل حرکت گردد، و نقل حرکت بالف محال. و قلب بواو و یاء جهت التقای ساکنین روا نشد، و ادغام هم در الف جائز نیست. و سیبویه گفته: بعضی همچو همزه را حذف کنند و در یشاء یشا گویند، و نزد بعضی اگر الف آخر کلمه ایست و همزه اول کلمه دیگر همزه ساقط گردد، و اگر ما بعدش ساکن الف هم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، و إلا باقی مانند، مثل: ماشد در ما أشد، کذا فی "الرضی".

چنانکه: یعنی در الفاظ مذکوره هم بین بین قریب است نه بعید؛ چه جائیکه حرکت همزه بما قبلش موافق است قریب و بعید یکسان باشد، پس از مشهور و اصل عدول نتوان کرد. و در سئم و رُوُوف اگر بین بین بعید کنند الف را که از آن پیدا شود کسره و ضمه داده باشند. (رکاز الأصول) سئم: مکسره بعد فتنه.

إذا اجتمع: هرگاه جمع آید زیاده از دو همزه تخفیف کرده شود دوم و چهارم، و باقی داشته شود اول سوم و پنجم.

تحقیق هر دو: زیرا که اجتماع عارضی است از التقای دو کلمه پیدا شده پس ثقیل نباشد، و آن مختار قراء کوفه و ابن عامر است. تخفیف هر دو: زیرا که جهت اجتماع بدون تحلل حرفی اگر چه عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اول بطریق انفراد، و ثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف کے بر وجه مذکور، و حذف کے یا قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد مضمومہ غیر متعین، و عکس آں بواؤ، و توسیط الف در مانند آئت، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در نحو من تلقاء أحد

نحو: ألحسن عندك وآمن الله.

اصول معتل:

واؤ مضموم و مکسور در اول کلمہ و مضموم در
نزد مازنی

بطریق منفردہ: یعنی گویا همزه دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چوں: سأل، و دریدرأ أحد اول را بین بین قریب و دوم مبدل بواؤ مثل: جون، و در جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. و چوں قواعد همزه منفردہ معلوم کرده همه امثله دوازده گانه که از اینجا بر می آید باید فهمید، و الا در شرح باید دید. بطرز مجتمعه: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، و دوم را بديل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئ اُبیہ اول را یاء کنند و ثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادر الوصول وغیره) بطرز ساکنه: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، و در اولیاء اُمّی بواؤ، و در من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [ایں و ما بعدش شرط حذف و قلب هر دو ست.] و اگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: لم یأ أحمد حذف و قلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) عکس آں: مکسوره بعد مضمومہ نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد و یقرأ و نسان. مانند آئت: ای جائیکه همزه استفهام بر همزه دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، و الف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو ألحسن: [جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید.] ساکنین در اں الف مبدل از همزه و لام تعریف، و الف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. آئمن الله: و دو ساکن در آں الف و یاء است، و آئمن نزد بهریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، و نزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیرا که مفرد برین وزن نیاید. و آنک و آجر و غیره عجمی ست، و بست و دو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأحدٌ وتجاةٌ شاذ. لین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد و بعد ضمه واؤ، و ضمه مانند بیض و حیکی کسره شود، و در طوبی و کوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتحه علامت مضارع و قبل کسره افتد بیفتد، چوں: یعد و یضع آه و نحو: عد تبع مضارعه، و جاء یئس و یئس، و فی نحو: یوجل یا جل و یئجل و یئجل. واوے که فائے فعل بود و از فعلش افتاده بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود و در تاء مد غم بلغت فصیحہ.....

همزه گردد: چوں: أجوه و إشاح و أدور که در اصل وجوه و وشاح و أدور است. أحد: که در ااں واؤ مفتوحه بهمزه بدل شد؛ چه اصلش وحد بود. تجاه: که در ااں واؤ مفتوحه در صدر بتابدل شد؛ چه اصلش وجاه است. شاذ: زیرا که واؤ مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، و قلب واؤ مضموم بهمزه باید نه تاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: و جوبا اگر در یک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف است که اعتماد آں بر قوی ناموافق ثابت نماند، و مد غم هرگاه مستلک در مابعد است خفت آں با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، و میزان از موزان. بعد ضمه واؤ: نحو: قوول مجهول قاول، و موقن از میقن. و ضمه: یعنی جمعیکه از أفعال صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود و واؤ نکنند، بل ضمه را کسره گردانند؛ از اان که صفت بمشابهت فعل ثقیل است و واؤ هم ثقیل. (نوادیر الوصول) حیکی: زنیکه هر دو دوش خود را در رفتار بجنباند. طوبی و کوسی: در اصل طیبی و کیسی بود، و قیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختی در جنت دوم اسم زنی زیرک است؛ لهذا یاء واؤ شد. یعد: مثال کسره تحقیقی، أصله: یوعد. یضع: مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. یئس: در یئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یئس: قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل: ای در مثال واوی از باب علم چهار لغت است اصل یوجل.

یاجل: بقلب واؤ بالف که اخف است. ییجل: بقلب واؤ بیاء بکسر علامت مضارع، و این لغت شاذ تر است. (منه) واوے که: ای مصدر مکسور الفاء یا فائے فعلة بالكسر باشد. از فعلش افتاده: و اگر از فعل نیفتاده نیفتد، چوں: وأد و وصال. عدة: در اصل وعد یا وعد است بنا بر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند. از همزه نبود: اصلی یا بدل از لین باشد. در تاء مد غم: چوں: ایتسر أصله: أیتسر از أسر بمعنی بستن. بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب است.

چوں: اتقد واٲسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمہ بہم آیند اولین ہمزہ گردد چوں: أو اصل
أصله اتقد أصله ایتسر از یسر
 وأول. واؤ ویاء متحرک نہ بعارض بعد فتح لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد ونہ در
 حکم آں، ونہ فاء کلمہ، و قبل مدہ زائدہ والف تشنیہ ویاء مشد و نون تاکید نیفتد، و کلمہ بر وزن
چوں عصوی
 فعلان و فعلی نباشد، ونہ بمعنی کلمہ کہ در ان تعلیل نہ پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی

دو واؤ متحرک: احتراز است از مثل: وؤری کہ ہر دو متحرک نیست. ہمزہ گردد: برائے تخفیف؛ چہ اجتماع دو واؤ ثقیل است
 و ہنگام عطف سہ جمع شود اگر ثانی را ہمزہ کنند ثقل بر طرف نشود، فافہم. (رکاز الأصول) أو اصل: جمع و اصلہ در اصل
 و واصل بر وزن فواعل. أول: جمع اولی مؤنث أول، أصله: وؤل بر وزن فُعل.

واؤ ویاء متحرک: نہ ساکن، پس در قول وخیل الف نشود؛ زیرا کہ فتحہ ما قبل واؤ ویاء ساکن ثقیل نیست، و بعضی قلب جائز دارند؛
 زیرا کہ اقتران متجانسین اولی است. نہ بعارض: برابر است کہ آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَب و جَیَل کہ در اصل
 حوَاب و جِیَال بود، یا غیر منقول از ان چوں: اخشوا الله و اخشي الله. (رکاز الأصول) فتحہ لازم: احتراز است از عارض
 چوں: فوعد. و عروض حرکت کلمہ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چہ حرکت عارضی آنکہ گاہے باشد و یا بنقل و غیرہ حاصل آید
 و فاء ہمیشہ مفتوح است، مگر اینکہ گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی است، پس حرکتش ہمچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، و علت قلب آنکہ ہر دو ہمزہ دو حرکت است، و حرکت اینہا و حرکت ما قبل دو حرکت دیگر،
 و توالی چار حرکت در یک کلمہ ثقیل است، یا آنکہ حرف علت متحرک ہمزہ دو حرف مد است و اجتماع آں گراں باشد، پس الف
 آوردند کہ حرکت نہ پذیرد. و بعضی ایں واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، و بنا بر آں لازم می آید کہ در قول و بیع مصدر ہم قلب کنند،
 ورنہ اینجا ہم نکنند کہ علت مشترک است. و جوابش آنکہ علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمدہ؛
 چہ الف مبدل منہ ساکن است، کذا فی "شرح صراح".

عین ناقص نہ باشد: ای آں واؤ ویاء عین کلمہ معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلا لیں لازم نیاید. نہ در حکم آں: چنانکہ لام
 ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. ونہ فاء کلمہ: نحو: توسط زیرا کہ مجردش سالم ماندہ.

قبل مدہ زائدہ: چوں: جواد و غیور و طویل. الف تشنیہ: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. نون تاکید: نحو: اخشون
 و اخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. فعلان: چوں: جولان و حیوان و حیدی؛ زیرا کہ در معنی اینہا اضطراب است، و حرکت
 لفظ براں دال، پس حذف نکنند. کہ در اں تعلیل: چوں: عور و صید بمعنی اعور و اصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: قال و باع و خاف و دعا ^{از خوف} دعوا ^{از دعو} دعت دعنا دعون. هر واو و یائیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسره آنرا بجائے ضمّه ما قبل بری چوں: قبل و بیع و اختیار و انقید، یا بیفگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجردست بعد حذف عین با اجتماع ساکنین کسره یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گرنه ضمّه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واو و یائیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دهی بشرط: آں کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغه تعجب
چوں اسود و ابیض

قال و باع: أصلهما: قول و بیع، هر دو جامع شروط و علت بوده اند. دعوا: تشنیه برائے نبودن شرط تعلیل نشد. دعت: از دعوت، واو الف شده بقران ساکن لفظی افتاد. دعتا: از دعوت، الف با اجتماع ساکن تقدیری که تاء ست بیفتاد، و بعضی دعاتا گویند. دعون: برائے عدم علت صحیح ماند. در معروف: احتراز است از عور و صید که معروفش معلل نیست. بجائے ضمّه: بعد از آنکه ضمّه واو را بمناسبت کسره یاء گردانی، و این لغت افصح است. اگر اجوف: تا دلالت کند بر حذف یا. مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آں مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسره اینجا برائے رعایت باب ست، و آں از دلالت بر حرف محذوف هم بود. قلن: بصیغه معروف مثال ضمّه، اصلش: قولن که نه یائی ست و نه از باب مکسور العین و در صیغه مجهول ضمّه و کسره نیز جائزست و کسره خالص اشهر و افصح. بعن: مثال کسره فاف در یائی، اصلش بیعن. خفن: مثال کسره فاء در واوی که از باب مکسور العین، أصله: خوفن. نه لین: احتراز است از بویع و صید که در اصل با یع و سیود بود. ای مصدر: تفسیر شبه فعل ست، و چوں این معنی خلاف اصطلاح مشهورست؛ لهذا تفسیرش برداخته. بوزن عروضی: که عبارت است از مقابله سکون بسکون و حرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: معون بوزن فعول. ملحق: احتراز است از اجوندد ملحق بـ "اخر نجم" اگر در آں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. ناقص: احتراز است از مثل: بقوی؛ تا توالی اعلا لین لازم نیاید. بمعنی لون: چوں: اعور و اسود؛ چرا که باب افعلال و افعیلال چوں اصل است در لون و عیب محافظت صفت آں واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند و مضارع محمول برانست. (رکاز الأصول) صیغه تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا که غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال و دوم بامرش ملتبس نشود.

وصیعه اسم آله نبود، و در شبه فعل که بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از ان واویش
 زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فته بود واو و یاء الف گردد چوں: یقول
 ویبوع تا یقلن ویعن و قل و قولاً آه، وبع ویبعا آه، و مقول و مبیع و یقال و یباع و یخاف آه،
 و خف خافاً آه، و أقام إقامة و استقام و استقامة، و در مفعول یائی ضممه منقول را کسره گردانند
 و واو مفعول را یاء و در و تصحیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطیوب، و در واوی کم. و او یک عین
 مصدر یا جمع و بعد کسره باشد.....

وصیعه اسم آله: بمعنی آله باشد چوں: مقول و محیط، یا برائے مبالغه فاعل مثل: معوان؛ تا معوان با اسم ظرف که تعلیلش جهت
 زیادت مشابهت بفعال اولی ست صورۃ التباس نشود، و تعلیل مفعول مشابه مفعول میگردانند. (رکاز الأصول)
 بر وزن متعارف: احتراز است از تبعیع بر وزن تضرب بکسر تاء و فتح راء که در ان بجبهت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند
 و تبعاع گویند. (شروح) زائد مشترک: میان اسم و فعل چوں: همزه و تا و یا و نون بخلاف میم که مختص با اسم ست، پس در اسم
 مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مثقال. الف گردد: زیرا که در اصل متحرک بودند و ما قبل آنها اکنون مفتوح شد.
 قل: ایں تمثیل و قیاس درست شود که قل وبع از اقول وابع گویند. (نوادیر الوصول) مقول و مبیع: أصلهما: مقول
 و مبیوع، و در اول حرکت واو اول بما قبل داده انداختند، و در ثانی بعد نقل ضممه بمناسبت یاء کسره شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد،
 و واو مفعول برائے کسره ما قبل یاء شد، و اینهمه نزد اخفش ست، و سیبویه و خلیل از هر دو واو مفعول افتاده. (شروح) در واوی ایں
 وزن قیاسی ست، و مشیب و ملیم از شوب و لوم نادر. (نوادیر الوصول) یقال: امثله آنکه حرکت منقوله اگر مفتوحه باشد واو
 و یا الف گردد. إقامة: اصل إقامة و استقامة إقام و استقام، بود چوں بعد نقل حرکت واو بما قبلش و قلب آں بالف اول یا ثانی
 را علی الاختلاف میان اخفش و سیبویه حذف کردند تاء در آخر عوض دادند که فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاهی در اضافت
 تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چه تفرقه باضافت که در فعل نئے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)
 واو مفعول: نحو: مبیوع، چنانکه از مذهب اخفش گذشت، و همین وزن قیاسی ست، و مهبوب از بیت شاذ. مطیوب: و معیوب
 و مخیوط و مدیون. و در واوی کم: نحو: مصووغ و مصوون؛ زیرا که ضممه بر واو ثقیل تر از یاء ست. عین مصدر: احتراز است
 از آنکه در غیر مصدر و جمع بود نحو: عوض و خوان. بعد کسره: احتراز است از دوام و بوار بالفتح و دوام و دوار بالضم.

و در فعل و واحد معتل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چون:
 قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. و او یاء عین فاعل که در فعلش معتل بود، یا مر اورا فعل نبود
 همزه گردد چون: قائل و بائع. چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود
 چون: بَوَائِعُ وَأَوَائِلُ، و همچنین هر مدۀ زائده بعد آں نحو: رسائل. الف زائده که قبل الف
 مفاعل و مفاعل افتد و او شود نحو: قواریر. در کلمه
 بریں وزن بوزن صوری

و واحد معتل بود: قبل الف افتد یاء، و این احتراز است از جواز مصدر جاوز و طوال جمع طویل.
 قبل الف: احتراز است از عودۀ جمع عود بالفتح شتر پیر. یا شود: بجهت تعلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در اں بمنزله معتل،
 و بجهت ثقل و او بعد کسره که بمنزله خروج از کسره بضمه است. نه در ناقص: احتراز است از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب
 نکردند؛ تا توالی اعلا لین نشود. قیم و قیام: در اصل قَوْم و قِوَام مصدر قام، و آوردن دو مثال اشاره بآست که بودن و او قبل الف شرط
 نیست. دیم و جیاد: هر دو مثال جمع، اصل اول دَوْم جمع دیمه باران دائم، و دوم جمع جید از حیود بقانون سید، أصله: جواد.
 ریاض: أصله: رِواض جمع روض، مثال جمعیکه و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد. که در فعلش: احتراز است از عاور
 و صاید که در فعل هم معتل نه شده. همزه گردد: اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.
 الف مفاعل: یعنی لفظی که بریں وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. پسین: جهت استثقال دو حرف علت
 که میان آنها فاصل خفیف است در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل است. (رکاز الأصول)
 بوائع: أصله: بوائع مثال مختلف، همچنین عیال جمع عیل بمعنی عیال، أصله: عیال. (نوادر الوصول)
 أوائل: أصله: أوائل جمع أول مثال هر دو و او است، و همچنین خیائر جمع خیر مثال هر دو یاء، و در طواوئیس که وزن مفاعل ندارد
 همزه نشد. همچنین: و رائے و جمیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدۀ زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است.
 (رکاز الأصول) مدۀ زائده: احتراز است از جداول و معایش که و او یاء در اں اصلی است.
 و او شود: زیرا که تکبیر و تصغیر از یک باب است، و در تصغیر الف و او می شود نحو: ضویرب و ضویرب.
 قواریر: جمع قارورة بمعنی شیشه و بول مریض که پیش طبیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهده.
 در کلمه: ای یک کلمه اگر چه حکمی باشد، چون مسلمی، بخلاف فویزید و رأیت یدی و اصل.

که واؤ و یاء بهم آیند و اولین ساکن غیر مبدل است واؤ یاء شود و یا در یا ادغام یابد، و اگر هر دو
 ضمه بود کسره گردد نحو: سید و مرمی، و بیگلن یاء دوم از سید جوازاً، و از کینونة
 وجوبا. و اوے که سوم بود چون پیشتر رود نه پس ضمه یا شود نحو: یدعی یدعیان
 یدعون، و اعلیٰ اعلیٰ اعلو، و همچنین و اوے که بعد کسره در آخر کلمه افتد، یا قبل زیادت
 فعلان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمه و کسره از لینے که پس حرکت آید نه فتحه ازاله نمایند
 بنقل اگر قبل ضمه کسره بود و بعد آں واؤ و قبل کسره ضمه و بعد آں یاء، و گرنه بلا نقل نحو: خشوا
 وقووا و یرمی یرمیان یرمون، یدعو یدعوان یدعون،.....

اولین ساکن: و اگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. غیر مبدل: احتراز است از بویع و تبویع که تعلیل در آن
 موجب التباس بماضی مجهول تفعیل و تفعل است. واؤ یاء شود: از جهت مناسبت در لین و جسر و توسط، و عکس نکردند جهت خفت
 یاء. بیگلن یاء: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. و از کینونة: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونة بود.
 و اوے که: از اینجا بیان ناقص است. نه پس ضمه: احتراز است از یدعو؛ چه وجود حرکت مناسب قبل اوماًنع از تغیر است.
 یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر و اشکراه و وقوع بعد کسره و حمل واقع بعد کسره بر آن. نحو یدعی: در اصل یدعو یدعوان
 یدعون بود، و او در ماضی و مصدر آنها سوم بوده در اینها رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، و در ثالث الف شده از
 اجتماع ساکنین افتاد، و در ثانی بحال ماند، و همین است حال اعلیٰ إلخ که واؤ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)
 همچنین: ای واؤ یاء گردد برائے اشکراه و او بعد کسره. دعوا: در اصل دعو و او اول بقاعده مذکور یاء شد و ضمه بما قبل دادند بعد
 از ازاله حرکت آں، و یاء با اجتماع ساکنین افتاد. نه فتحه: چه موجب قلب لین بالف است نحو: یدعی و یرمی مجهول، چنانکه گذشت.
 ازاله نمایند: برائے ثقل ضمه و کسره بر حرف علت خصوصاً با شرط مذکور. خشوا: أصله: خشوا قبل حرف علت مضموم کسره
 است و بعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازاله حرکت ما قبل، و حرف علت با اجتماع ساکنین افتاد.
 قووا: أصله: قووا و تعلیل مثل خشوا. یرمی: أصله: یرمی ضمه یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل ضمه او اگر چه کسره است و او بعد
 آں نیست. (نوادر الوصول) یرمون: أصله: یرمیون، و تعلیل چون خشوا. یدعو: أصله: یدعو، ضمه از واؤ بلا نقل
 افتاد؛ زیرا که نه بعد ضمه و او است و نه قبل آں کسره. یدعون: أصله: یدعون ضمه واؤ بلا نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، و تدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض که طرف متمکن و بعد ضمه بود بعد کسره گردد نحو: ^{مثل یرمون} تَلَقَّ وَاَدَّلَ، چنانکه واو و یاء بعد واو مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعُول ست دو واو آخرش یاء ^{بعد کسره میگرد} شود و پس کسره نحو: دَلَّیَّ بضم دال، و قد یکسر اتباعا، و همچنین دو واو آخر بعد واو نحو: مَقْوِی و قد جاء مَعْدِی و مرضی. حرف علت آخر ^{للام فیقال دلی} کلمه اگر چه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده همزه گردد
^{یا شود ما قبل آن مکور}

رام: أصله: رامي، ضمه یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگر چه کسره است، لیکن واو بعد آں نیست. (نوادر الوصول)
تدعین: أصله: تدعون، قبل لین مکور ضمه است و بعد آں یاء، حرکت لین بما قبل داده باجتماع ساکنین انداختند.
ترمین: أصله: ترمین، ازاء حرکت بلا نقل شد؛ زیرا که نه لین مضموم است و نه قبل ضمه کسره نه بعد آں واو.
غیر عارض: احتراز است از مثل کفوا أحد که در اصل کفوا همزه بود. طرف متمکن: ای اسم متمکن، نه در عین آں چوں: قول جمع قائل، و نه در طرف اسم بنی و فعل نحو: هو ویدعو. (رکاز الأصول) بعد ضمه: اصلی نه بعد سکون یا فته چوں: دلو و ظی و عَصَو و رَحَى و بعد ضمه عارضی مثل: أبوه. بعد کسره إلخ: ای ضمه ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر و برائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکاز الأصول) تلق: أصله: تَلَقَّی مصدر تفعّل، و أدل جمع دلو، أصله: أدلُّو بعد قاعدة مذکور یاء از هر دو بقانون قاض افتاد. حرف تانیث: نحو: قویه، أصله: قویه، ضمه ما قبل و او ثانی کسره شده واو بمناسبت آں یاء. فعلان: بضم عین چوں: قویان، أصله: قَوَّوَان. بر فُعُول: [بضمّین و مشتمل بر دو واو.] و در فُعُول مصدر ادغام بے ابدال و بابدال هر دو آمده نحو: جثو و عتو، و جثی و عتی. (منه)

آخرش یاء شود: که یکے واو مفرد است دوم واو جمع. پس کسره: یعنی ضمه ما قبل بکسره بدل شود. دلی: أصله: دلو، جمع دلو، هر دو واو یا کرده ادغام نمودند، و ضم لام بکسره بدل شد. مقوی: أصله: مَقْوَوُو، و او میانه را بجهت سکونش و ثقل اجتماع سه واو فاصل ضعیف قرار داده و اخیر را بقاعده اول یاء کردند، پس واو دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمه واو اول را کسره دادند.
معدی و مرضی: یعنی دو واو را که بعد واو نباشند نیز یاء بدل کنند، أصلهما: معدو و مرضو، و قیاس آں مَعْدُو و مَرَضُو است. تائے عارض: احتراز است از کلمه که در آں تائے لازم بود چوں: تفاوت و درایه. همزه گردد: و جهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزله فته آنرا بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را همزه کردند، و حذف نمودند؛ تا مدود مقصور نشود، و اول را بجهت امتناع تحریک مدّه زائده حرکت ندادند. (رکاز الأصول)

نحو: کساء و عباءة. فعلی اسمی یائے لامش واو شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسمی عکس بود
 چوں: دنیا و علیا، نه غزوی. همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود
 یاء شود، و فته یاء و یاء الف گردد چوں: خطایا، نه شواء. و نزد بعضی اگر لام مفردش واو سالم بود آں
 همزه واو شود نحو: آداوی و هراوی. یائی که بعد ضمه و آخر فعل ست، یا قبل حرف تانیث، یا دو
 زائد فعلان واو شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و باتصال ضمیر فاعل و نون
 تاکید باز آید
 کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. عباءة: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عباية
 نوعی از گلیم. اسمی: نه وصفی که در آں یاء را بحال دارند. واو شود: برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ از آنکه صفت
 ثقیل ست، و یاء خفیف و اسم خفیف و واو ثقیل، پس طریق تعادل پے نمودند. صدیا: که صفت ست بمعنی زن تشنه.
 عکس بود: ای واو لامش یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه و واو. غزوی: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے
 فرق. همزه که: ایں قاعده در اصول مهموز باید. مفاعل: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.
 چنین نبود: جهت اشکراه وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، و یا همزه اقرب ست از واو. (منه)
 یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل. خطایا: اصلش خطاء ی جمع خطیئة، همزه در میان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در
 مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. شواء: جمع شائیه همزه در آں اگرچه میان الف و یاء ست، لیکن در مفرد، همچنان بود.
 همزه واو شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.
 آداوی: جمع إداوة بمعنی مطهرة آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واو را بجهت کسره ما قبل یاء
 کردند إداوی شد، اکنون قاعده مذکور یافتند، و چوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واو کرده فته دادند، و یائے اخیر جهت
 تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)
 آخر فعل ست: چوں: قضا و هو قاضی و صاحب نهی ای عقل شد، اصل آں قضی و هی. فعلان: بالضم چوں: رموان
 مرد تیر انداز. واو شود: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. جازم: مثل: لم ولما و لام امر ولای نهی و إن شرطیه و غیره.
 بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفی که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع و لم
 یرم و لم یخش، و ادع و ارم و اخش. (رکاز الأصول) باز آید: جهت وقوع آں در محلی که تحرک آں لازم است.

چوں: اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوْا اُدْعُوْنَ اُدْعِنَ و لم یَقِ و قِ. یائے آخر مفاعل رفعاً و جراً بیفتد و بدلش تنوین آید نحو: جوارِی و جوارِ. از دو یائے آخر مفاعیلِ رواست که یکے بیفتد و دیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاری، و طی در بقی و دُعِی بقا و دعا گویند، بنو حارث و بعضی دیگر بجائے واو و یائے ساکن بعد فتحه الف نیز خوانند چوں: ^{ماضی معروف ماضی مجهول} تَابَ و ^{در توبه} اِنَّ هَذَانِ و اِنَّ ^{ابن زید} ضاربان.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمه بهم آیند
^{و آنرا اصم نیز گویند}

أدع: اصلش ادعو، واو بامر افتاد. ادعوا: [واو بجهت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادعوا: اصلش ادعو واو بجهت الحاق واو ضمیر باز آمد بعده ضمه بر واو دشوار داشته ساکن نمودند و با اجتماع ساکنین افگندند. ادعون: واو واحد بالحاق و نون تاکید باز آمد. ادعن: بضم عین و کسر آں، اصل اول ادعون بضم واو جمع مذکر، و اصل ثانی ادعون بکسر واو صیغه واحد مخاطبه، واو در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (منه) لم یق: مثال لفیف که حکم ناقص دارد، أصله: لم یوقی، واو جهت وقوع بعد فتحه علامت مضارع و قبل کسر افتاد، ویاء بجازم. وق در اصل اوقی بود، واو بمناسبت مضارع ویاء بجزم، و همزه وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعیل: در حذف رفعاً و جراً و اثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جهت تخفیف بسبب طول بنیه.

صحاری: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل: جوار و جوارِی خوانند، و بعضی صحاری بر وزن خطایا نیز گویند. طی: قبیلہ از عرب است. در بقی: ای جائیکه متطرف [یائے متطرفه.] فتحه غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا و دعا: گویند بقلب بکسره ما قبل بفتح برائے مناسبت فتحه یاء و بقلب یاء بالف، و در رأیت القاضي که یاء فتحه اعرابی دارد و قیم که در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضی دیگر: مثل: بنی هذیل و زبید و خثعم. الف نیز لُح: ای بالف بدل نمایند؛ زیرا که از واو یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. اِنَّ هَذَانِ: أصلهما: اِنَّ هَذَيْنِ و اِنَّ ضَارِبَيْنِ، و در آیت: ﴿اِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طه: ۶۳) مفسران وجوه دیگر هم ذکر کرده اند، و همچنین در من أحب کریمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا همزه. بهم آیند: حقیقه چوں: مد، یا حکماً نحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب است، و اگر متحرک است و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم است، چوں: **فَرَّ و دَوَاب**، مگر در نحو: **اِقْتَلَّ و حَيَّ** که جائز است، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز است، نحو: **اُمَدُّ الْقَوْمَ**، و اگر سکون لازم ممتنع است نحو: **مَدَدَنَ**، و اگر عارض جائز است بتحریک کسره یا فتح یا ضمہ اگر حرف اول ضمہ دارد، و بلا تحریک در حال وقف نحو: **مُدَّ** ادغام متحرک با ساکن ^{نزد غیر اہل جاز} بلا نقل ^{حرف اول} است اگر ما قبل او متحرک است یا مدہ، و گرنہ

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) ادغام: ادغام نزد کوفیہ از افعال است و نزد بصریان از افتعال ادغام، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح دو حرف را دفعۃً از یک مخرج خواندن، و تخفیف در اں ظاہر است. واجب است: اگر مانع نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل. بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. نہ بعارض: کہ باتصال کلمہ دیگر حقیقۃً یا حکماً حادث شود، نحو: **مدد القوم**. نیز لازم است: ای واجب جہت تخفیف و اعتداد حرکت حرف دوم. فر: مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چہ در اصل فرر ہجو نصر و ضرب است. دواب: مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف است، اصل آں دواب است. (منہ) اقتل: ای در باب افتعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. حی: ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف و مجهول باشد از مجرد، و ہمچنین است حال اُحیا و استحیا. (نوادر الوصول) حرکت عارض: کہ از امر منفصل حاصل آمدہ. ادغام جائز است: در اول بجہت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزہ اجتماع مثلین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ ولہذا فاء یا تاء یا ہر دو را گاہے کسرہ دہند، و در ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول) امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، و ہمزہ وصل بعدم حاجت افگنی، و انفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. سکون لازم: ای نہ ساکن بوقف بودنہ متحرک بحرکت لازم. عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. کسرہ: برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) در حال وقف: زیرا کہ اجتماع ساکنین در وقف جائز است. متحرک است: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند. یا مدہ: ما قبل آں نحو: **حَابَّ و حُوبَّ**، و یائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: **دوبیہ و خویصہ**. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: يَمُدُّ. و در دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مده واجب است، و ادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک است یا مده و دوم متحرک و إلا نه. شرط ادغام است که اعلال مزاحم نشود، نحو: ارعوی، و لبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول هائے سکتہ و بدل از همزه والف و مد غم فیہ نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. ممتنع است در نحو: دَدَنٍ
نحو اومی ماضی مجهول
و یبَدِّر مگر تتنزل و تتباعد.....
اول متجانسین زائد است

با نقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود. یمد: أصله: یمدد، حرکت دال اول بما قبل داده اول رادر ثانی ادغام کردند. غیر مده: احتراز است از ﴿قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ۲۴۶) و ﴿فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهیم: ۱۸). واجبست: بسبب وجود علت ادغام و قلت تصرف، و ساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَإِذْ كُذِّبَتْ﴾ (آل عمران: ۴۱) و ﴿أَوْ وَزَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ۳). جائز: نه واجب، اول بجهت اجتماع مثلین، و ثانی بجهت عروض آں باوجود زیادت تصرف که اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک است: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (یوسف: ۲۱). یا مده: ای لین بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حمید دهر و ثوب بشیر. و إلا نه: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر مفتقر، برابرست که ما قبل نه متحرک بودند لین، چوں: قرم مالک، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول) که اعلال: یعنی اگر اعلال و ادغام هر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. ارعوی: أصله: ارعوو، اعلال کردند نه ادغام. در اسم: و التباس در فعل و شبه آں ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل است لفظاً هم نتوان کرد، و نیز التباس آں در مضارع و غیره رفع می شود. (رکاز الأصول) با تحرک اول: [تا التباس با ساکن مد غم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب و رجلب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: که ادغامش موجب لبس به "سب" است. هائے سکتہ: که در آخر کلمه بوقف و وصل آید نحو: عدویه هلك؛ چه هائے سکتہ انفصال خواهد. الف: نحو: قول مجهول قاول. مد غم فیہ: چوں: حَبَب؛ چه ادغام دو حرف در یکے یا قلک ادغام اول لازم آید. برائے الحاق: تا فائدہ الحاق باقی ماند نحو: قرد دملحق بحففر.

در نحو: ای جائے که متجانسین اول کلمه باشند، هر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع است؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. ددن: بمعنی لهو، مثال متجانسین اصلی. مگر تتنزل: ای جائیکه اول علامت مضارع و دوم تائے تفاعل بود.

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزہ مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
نحو فتزل و فتباعذ

بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقشاش مر ہمزہ و ہاء و الف را، و میانش مر عین و حاء را،
 و ادناش مر غین و حاء را. مخرج قاف اقشائے زبان ست و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و کاف مقارن
 آں، و جیم و شین و یاء وسط زبان و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و ضاد اول یکے از دو حاء زبان
کنارہ

یا مدہ: نحو: قالوا تنزل وقالوا تباعد، و از انست لاتناجوا در قراءتے. در دو ہمزہ: ای ممتنع است نزد جمہور بجهت حصول
 زیادت ثقل در یک کلمہ چوں: قرأاً مثل: قمطر، و در دو کلمہ چوں: املأ إناء. (رکاز الأصول) مخارج: بدانکہ مخارج حروف
 تقریباً شانزدہ است، و تحقیقاً ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. و طریق معرفت آنکہ حرف را ساکن خوانی و ما قبل
 آں ہمزہ وصل آری، جائیکہ آواز منتهی شود همان مخرجست، و جہات مخارج ہمگی چارست. (رکاز الأصول)

صفات: از شدت و رخاوت و جہر و همس و إطباق و انفتاح و غیر آں. ہفت حرف ست: ای اشارتست بقسم واحد از تقسیم
 اجمالی تقریبی، و حلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (نوادیر الأصول) اقشاش: ای منتالیش بہ نسبت دہن و شفتین.

مر ہمزہ: یعنی بہ ترتیب ذکر بنجے کہ ہمزہ مقدم بر ہاء ست و ہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، و این از سیبویہ
 منقولست، و نزد بعضے ہمزہ بعد ہاء ست، و نزد بعضے ہاء بعد الف، و اخفش مخرج ہاء و الف را یکے گفتہ، و ابن جنی بر این ایراد نمودہ کہ
 دریں صورت لازم می آید کہ الف دم تحریک بہاء منقلب گردد نہ بہمزہ، و از خلیل منقولست کہ الف و یاء و واو ہوائی ست ہیچ
 مخرجے ندارد. (رضی و غیرہ) مر عین: از کلام سیبویہ تقدیم عین بر حاء یافتہ می شود، و از کلام بعضے عکس آں ظاہر و تشریح
 و تصریح آں کردہ. مر غین: و نزد مکی بن ابی طالب حاء مقدم بر غین ست.

اقشائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بحلق ست. کاف: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. مقارن: ای مقارن مخرج قاف
 کہ مجموع دو امر است و مقارنت بجانب فم ست. محاذی آں: ای مجموع الأمرین، و سیبویہ گفتہ: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ
 مخرج این حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نمودہ.

یکے از دو حاء: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ بر این دلالت دارد، و بعضے مختص
 بجانب راست، و خلیل آنرا شجرے از مخرج جیم و شین شمرده است، کذا فی "الارتشاف"، و حافہ طرف ست کہ اولش مبدا
 آں کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچہ بر زبان اتصال دارد، کذا فی "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وراء مقارن آں، ونون مقارن راء و خیشوم، وطاء و تاء و وال مہملہ طرف زبان واصل و دوشنیہ علیا، وصاد و زا و سین طرف زبان و طرف دوشنیہ سفلی، وطاء و ذال و تاء طرف زبان و طرف دوشنیہ علیا، وفاء باطن لب زیرین و طرف دوشنیہ بالا، وباء و میم و واو مابین دولب۔

اسفل آں: ای اسفل کے اردو حافہ زبان۔ تا آخر: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر نباشد۔
محاذی آں: و آں مقام بالائے دندان ضاحک و ناب و رباعی و مثنیٰ باشد۔ بدانکہ چہار دندان پیشین دو بالا و دو پائین ثنایا ہستند، و چہار دندان بعد ازاں دو پہلو ثنایا علیا و دو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، و ہر ہشت راقواطع گویند۔ و چہار بعد ازاں ہمیں طور انیاب ست، و کو اسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحک، و دو ازاں طواحن، و چار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، و بعضے کسان را نواجذ بر نیاید، و دندانہاں ہمگی بست و ہشت باشد۔ (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حافہ و حنک۔ نون مقارن: و سیبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان و در میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، و همان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون داخل است، کذا فی "شرح الأصول"، و ابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را برابر راء مقدم کردہ۔

و خیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافہ و حنک و خیشوم۔ طاء و تاء و وال: ای حروف را ذولقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، و ذولق بمعنی طرف آنست، و خلیل لام وراء و نون را ذولقیہ نامیدہ است۔ (شرح الأصول)
زاء: ای حروف رازای و زاء وزی گویند۔ (الارتشاف)

طرف دوشنیہ: ای بالائے آں، و ز منحشری زاء را بر سین مقدم کردہ، و صحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چرا کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، و رضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان و ثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، و در "ارتشاف" گفتہ: ثلاثھا من بین طرف اللسان و فوق الثنایا السفلی۔ (منہ)

دوشنیہ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیہ گفتہ اند و تقیید بہ علیا نکرده۔] ہمچنین ست در "ارتشاف"، و ایں حروف ہجندہ گانہ السانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آیند اگر چہ شرکت دیگرے باشد۔

مابین دولب: و اطباق در یاء و میم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واو، و پیشتر گذشت کہ خلیل واو را ہوائی گوید و مخرجے قرار نہ بد، و بدانکہ نزد مہدوی مخرج واو از باء و میم علی حدہ است۔ (شرح الأصول و الارتشاف)

و مرخیثوم را و خلیست در میم. مخرج نون خفی خیثوم ست.

مجهوره حرفیست که دم از جریان بندد، و مہوسہ ضد آں ستشحثک خصفه. شدیده: حرفیست که صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش ^{از مہوسہ بمعنی آواز} خوانی أجدک قطبت. رخوة: خلاف آں. متوسطة: مابین ہر دو و لم یرو عنا. مطبقة: آنکہ زبان را

و خلیست: زیرا کہ فی الجملة غنہ دارد، و ایں چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ در اں باشد، چوں: عنک و منك، و مخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا فی "الارتشاف"، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگر چہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین و الف إمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعہ دیگر کہ مخرج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا فی بعض الشروح. مجهوره: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگر چہ متحرک باشد؛ چرا کہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک از ان دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، و مثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطیع دادہ اند، کذا فی "شرح الأصول" و "الجاربردی"، و مصنف مجموعہ ایں حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجهوره است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه: نام زنی ست، و "ستشحث" إلحاح خواہد کرد دریں مسئلہ ایں زن، کذا فی "الجاربردی". کہ صوتش: و دراز نگردد اگر چہ امتداد آں خواہی بجهت شدت لزوم مخرج خود. أجدک قطبت: می یابم ترا کہ ترش روشد، ای مجموعہ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است. خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، و آں سوائے متوسطہ و حروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطہ نزد بعضی پنج اند چوں: لن عمر، و رخوة شانزدہ، و برین اتفاق اکثر ست، و نزد بعضی حروف متوسطہ ہشت و رخوة سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدہ رائج و رخوة بطش و متوسطہ را بجل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شدیدہ و رخوة پس در اں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم یرو عنا: چرامی ترساند مرا، ای متوسطہ مجموعہ ایں حروف است. مطبقة: گفتن آں مجاز ست؛ زیرا کہ مطبق در حقیقت زبان و حنک ست، پس مراد از اں مطبق عندہ باشد از مشترك مشترك فیہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند صططض. و مفتحة: غیر آں. مستعلية: آنچه زبان را بحنک بر
 دارد صططض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: که هر رباعی و خماسی از ان حرفی
 دارد مر بنفل، مصمته: مقابل آں. حروف القلقة: که درو باشدت ضغط بود قد طبع.
 حروف الصفیر: مایشبه الصفیر ص زس. راء حرف مکررست و لام منخرف.
 پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی ست

مفتحة: یعنی حروفیکه زبان را بحنک اعلیٰ نچسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، و حروفش سوائے مطبقة است.
 زبان را: إطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلية از مطبقة عام است. منخفضة: زبان بحنک بر ندارد و بر زبان پست
 ماند، ومنسلفة هم نامیده شود، و آں حروف سوائے مستعلية است. (رکاز الأصول) الذلاقة: ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا
 که از میان ثنایا و طرف زبان برمی آید، و آواز منحصر میشود و صغیر ظاهر میگردد. (نظامی)
 حرفی دارد: زیرا که این حروف نهایت خفیف است و بسولت برمی آید، و رباعی و خماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یک
 از این حروف گزیر نباشد، و هر چه خالی از ان بود یا عجمه است یا شاذ چون: عسجد و هدقة و زهزقة و عسطنوس. (جار بر دی)
 مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش این حروف ست. مصمته: مصمته آنست، که
 میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چون این حروف بر زبان ثقیل ست مصمته نامیده شد، و بعضی گویند: صمت بمعنی منع
 است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تنها ممنوع ست. و وجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیرا که مقابل حروف ذلاقة افتاده.
 (رضی) القلقة: و لقلقة هم گویند، خلیل گفته: قلقة شدت آواز ست، و لقلقة صیاح هندی: چیخ مار نا.
 باشدت ضغط: ای تنگی و مشقت در آں باشد، و چون این حروف مہجورة شدیده اند و جسر دم را بند میکنند، و شدت خروج آواز را
 منع مینماید از اجتماع این دو صفت در بر آوردنش نهایت تکلف افتد. (جار بر دی) قد طبع: طبع زدن چیزے دفست، چون:
 طبل و غیره، ای پنج حروف قلقة است نزد جمہور، و بعض عوض بائے موحده تائے فوقانیہ گفته اند، و سیبویه هم در متعلقه ذکر کرده.
 (الارتشاف) حرف مکرر: یعنی مخرج آں پرست گویا دو بار گفته می شود، این تکرر ذاتیست نہ باعاده. (شرح الأصول)
 لام منخرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. پس بدانکه: چون از مخارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی
 از ان که ادغام ست شروع نمود. بقلب اول: ای قیاس، همین ست؛ زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان و ایصال
 بسوئے ثانی، پس قلب هم بآں مناسب شد؛ تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفی بحر فی در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. و حرف حلقی در حرف حلقی کہ از ان ادخل ست مد غم نشود مگر حاء در عین و ہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذبحتوداً واذبحآذہ، و مگر خاء در غین^{بسوئے سینہ}. و ادغام ضوی مشفّر^{با آنکہ ارفع ست} در متقارب، و صفیریہ در غیرش، و تاء در استفعال، و الف و ہمزہ ممتنع^{بسوئے سینہ} ست. صحیح^{حرف} ست.....

تا صفیر باقی ماند

در مقارب

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، و آں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سید، أصلہ: سیود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: اسمع أصلہ: استمع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضی و غیرہ) مگر جاء: مد غم میشود با آنکہ ادخل ہستند. و طد و ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و میخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند بـ "وَدَّ" ملتبس شود، و دریافت نگرود کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء و دال و تاء و دال. مد غم نشود: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام در اں ثقل زیادہ خواہد شد، و ادغام برائے تخفیف ست. بقلب ہر دو: یعنی اگر چہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند: زیرا کہ حاء از عین و ہمزہ خفیف ست، و اینجا خفت مطلوب. اذبحتودا: أصلہ: اذبح عتود اذبح کن بزغائہ یک سالہ را. مگر خاء در غین: اگر چہ خاء اخرج و غین ادخل ست، و وجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا ہمزہ حروف نم شدند: لہذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمی و ابلغ خلیلی. (منہ)

مقارب: [نہ در متمائل کہ آں صحیح ست.] در مقارب ممتنع ست؛ تا صفتے و فضیلتے کہ دارند از دست نزو و آں صفت و رضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد و در واو و یاء لین، و در میم غنہ، و در شین انتشار، و در فاء تقش و تافیف، و آن آواز یست کہ از دہن بتلفظ فاء بر آید، و در راء تکرار، کذا فی "النظامی". اگر گوئی: در سید ادغام واو در یاء کردند با آنکہ ہر دو مقارب از حروف ضوی مشفّر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واو و یاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بینی کہ واو را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثنائی مے نمودند، و بعد قلب قاعدہ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متمائلین ست نہ متقاربین، کذا فی "الرضی".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در مماثل و مقارب چوں طاء و دال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) و الف: در متمائل و مقارب برائے امتناع تحرک و زوال استطالت. صحیح ست: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء و عین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، و جیم در شین، وباء در میم و فاء، و میان غین و خاء، و میان قاف و کاف، و میان طاء و ظاء و ذال و تاء و ثاء، و ہر شش در صاد و زاو سین، و در میان ہر سہ۔ و تائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد و ضاد جائز ست بقلب طاء بجنس ما قبل، و ادغام طاء واجب، و ادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں و بعکس، و بعد دال و ذال و زای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، و ذال جائز بقلب آں
ای تائے افتعال نحو اوان در اوتان

ادغام ہاء و عین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبہ حرامیا و ارفع حاتمًا، و ایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند و اول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) بقلب آں بحاء؛ اگر چہ خلاف قیاس است، چنانکہ در اذبحتودا و اذبحاذہ گذشت. و جیم در شین: بقلب اول بثنائی چوں: خرج شیئا، و قلب ثانی باول ہم منقول ست. و با و در میم: نحو: اضرب ما کرا، و یعذب فی النار. غین و خاء: ایں معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خلیلی و اسلخ غنمی. قاف و کاف: ایں ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْکُمْ﴾ (المرسلات: ۲۰) و ذلک قال، و اول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحر و حلقی نزدیک تر است از کاف. (شرح الأصول) میان طاء و ظاء: برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم و فرط دائم و جزآں.

در صاد: چوں: سکت صالح و سکت زید و سکت سمیر. ہر سہ: ایں ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح و رکز سنانہ. طاء گردد: و حروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، و از انکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، و تاء بحال ہم نہاند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ در اں مدغم شود پس اطباق از دست رود، و اگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول) بقلب طاء: چوں: اصفی و راضطفی، و اضرب و راضطرب. ادغام طاء: و قلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صغیر صاد و استطالت ضاد از دست نہ رود. بقلب طاء بآں: چوں: اظلم و راضطلم، و ایں اگر چہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر و احسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است و بدون ادغام ہم کثیر است.

و بعکس: ایں قلب معجمہ بمہملہ نحو: اظلم، و آں اگر چہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، و دال مہملہ مجہورہ، و زاء و ذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء و ایں حروف منافات ست؛ لہذا بدال بدل کردند کہ مماثل دال ست و موافق زاو ذال در صفت جسر. (شرح الأصول)

و ذال جائز: برائے تقارب در مخرج و تشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ایں همان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: اذکر در اذتکر.

بدال و بعکس، وزای هم بقلب دال بآں، و بعد ثاء روا که تاء شود یا عکس بود فالادغام، و اسْمَعِ
 و اشْبَهَ شاذ. و قبل ثاء وزاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء روا که بما بعد بدل
 شود فیدغم نحو: ^{مثله چون انتشار} خَصَم و خِصَم، و ^{مهمله چون اختصام} یتبعهما ^{مهمله چون احتطاب} یَخِصِم و ^{مضارع} یَخَصِم فتحا و کسرا، و جاء أيضا
 مُخَصِّمٌ بضم الخاء لضم المیم، والمصدر خِصَامٌ خَصَامٌ.....

و بعکس: ای دال مهمله بزال بدل میشود نحو: اذکر، و آن خلاف قیاس است. وزای هم: ای ادغام زاء در دال هم جائز است
 برائے تقارب در مخرج و تشارک در جسر. بقلب دال: نحو: ازان که در اصل اذدان بود، و عدم ادغام فصیح است، وزاء را بزال بدل
 نکنند اگر چه قیاس است؛ تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شذوذاست یکی: ادغام حرف
 صغیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول و همچنین دیگران هم گفته اند و در آن تردید است؛ چه ظاهر از منع ادغام حرف صغیر در غیر آنست
 که حرف صغیر در آن منقلب نگردد؛ تا صغیر باقی ماند، نه اینکه انقلاب هم نه پذیرد.

و بعد ثاء: ای تائے افتعال که بعد ثاء افتد، یعنی فاکلمه ثاء باشد جائز است که ثاء را بقاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بشاء، پس در
 اثار بمعنی قصاص گرفت اثار و اتار هر دو جائز است، و سیبویه عدم ادغام هم جائز داشته اگر چه ادغام احسن است، لیکن ز مخشری
 واجب گفته. (شرح الأصول) فالادغام: ای ادغام احسن است یا واجب است. السمع و اشبه: که بجبهت قرب مخرج و شرکت
 در همس ادغام کرده اند؛ زیرا که در اول ادغام حرف صغیر و در دوم حرف ضوی مشفر در و ثانی باول در بر دو شده است، و اتمع جائز
 نیست، و عدم ادغام اصح است. (شرح الأصول) زاء: معجمه چون: اعتزال. دال: مهمله چون: اهتداء.

ذال: معجمه چون: اعتذار. شین: معجمه چون: انتشار. ضاد: معجمه چون: اعتضاد. ظا: معجمه چون: انتظار.
 روا که: بدانکه تائے فوقانی و جیم در نحو: اقتتال و احتجام نیز همیں حکم دارد، و اول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته،
 و ثانی در "اصول" هم. بما بعد بدل شود: برائے مشارکت در بودن اینها از لسان. نحو خَصَم: أصله: اختصم، حرکت تاء بما
 قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، و همزه وصل برائے عدم حاجت انداختند خَصَم شد، و گاهی فاء یا عین کلمه را
 کسره دهند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. خصم: و بعضی همزه هم باقی دارند. یخصم: بکسر فاء عین برائے اشباع.

یتبعهما: ای هر دو روا که یکے ماضی ممیز، و دوم غیر ممیز است از باب تفعیل. فتحا و کسرا: پس مضارع و امر مفتوح الفاء تابع
 ماضی مفتوح الفاء است، و مکسور تابع مکسور، و گاهی بمتابعت کسره فاعلامت مضارع هم کسره یابد. مخصم: اسم فاعل آنکه بفتح
 و کسره فاء چون ماضی و مضارع آمده است بضم خا هم آید باتباع میم. بضم الخاء: بضم المیم، و کسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکه
 در علامت مضارع روا شد؛ زیرا که علامت مضارع در غیر اینجا هم گاهی مکسور آید، پس عادت کسر دادن میم. (رکاز الأصول)

اِخْصَام اِخْصَام، وإِثْبَات الهمزة طريق ضعيف شاذ، و ^{قیاس براں نیاید کرد} ہَمِچْنِین تائے تفاعل و تفاعل
 باجْتِلَاب همزة وصل در مصدر و ماضی و امر نحو: اَطْهَر و اِثْاقل، و ادغام لام ال در حروف
 مذکورہ و در تاء و نون و راء واجب ست، و لام ساکن در لازم و در بوقاتی جائز، و نون ساکن
 و ہَمِچْنِین در لام ادغام و ہَمِچْنِین تون

اِخْصَام: بابقائے همزه در صورت فتح. اِخْصَام: بابقائے همزه در صورت کسره. شاذ: برائے نقل حرکت تا بقاء.
 و ہَمِچْنِین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بمابعد بدل شود و در اں ادغام یابد. باجْتِلَاب همزة: ای لیکن اینجا احتیاج با آوردن همزه
 وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر و ماضی: نہ در مضارع چه آنجا ابتدا بساکن نیست.

اَطْهَر و اِثْاقل: ہر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطهر و ثاقل بود؛ تا را بمابعد بدل کرده ادغام نمودند همزه
 آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود بسکون لام و کثرت دخول آں برینہا، و بودن آں مثل
 جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، و ضاد معجمہ و شین منقوطہ اگر چه از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب
 رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، و ہَمِچْنِین در شین نقشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، و کسائی در
 غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکاز الأصول) لام ساکن: زیرا کہ لام و راء بمخرج او مقارن ہستند، و میم در
 غنہ شریک واو، و میم از یک مخرج و ہم مد آں بمنزہ غنہ آنست، و یاء اخت و اوست و مد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ۱۴) باادغام لام در را اگر چه از حروف
 ضوی مشفر ست، لیکن چون لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر
 گردیدہ مد غم شود؛ و لہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ،
 و رضی گوید: در قرآن واجب ست و در غیر آں احسن، کذا فی "شرح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء
 باشد، و کلام سیبویہ ہم بدان موافق میتواند شد؛ چه جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بوقاتی جائز: چون: هل تأتي وهل دُعيت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و وال و تاء و صاد و زاء و سین حسن ست، و رتبہ
 اش از ادغام در راء مہملہ کمتر؛ زیرا کہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء و ذال معجمتین
 و تائے مثلثہ است؛ چرا کہ تعلق بطرف ثنایا دارند و لام نمیدارد، پس ازاں رتبہ ضاد و شین معجمتین ست؛ چه تعلق بطرف زبان
 اندازند، بخلاف لام. (رضی) نون ساکن: بدانکہ ایں نون را پنج حالت: اگر ما قبل یائے موحده آید میم شود چون: عنبر، و قبل
 حروف یرملون بمابعد بدل شدہ مد غم گردد، و غنہ در حروف یو من باقی ماند، نہ در لام و راء، و در یک کلمہ چون: دنیا و قنوان ادغام
 نشود، و در انجھی و اھر نفع ادغام و اظہار جائز است، و قبل حروف حلق اظہار واجب، و راء ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لم یرو واجب و متحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابَّ، و دو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقاً، و در کلمه که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست و دوم مد غم چوں: خَاصَّةً و خَوِیصَّةً، و در آ الحسن و اضربان و در لاها الله و ای الله، و حذف الف و یا و فتح آں نیز رواست. و حلقتا البطان شاذ، و در غیر صور مذکورہ.....
برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چوں: ﴿مِنْ لَدُنْ﴾ (هود: ۱)، و ﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة: ۱۶۴)، و ﴿مِنْ یَوْمٍ﴾ (الجمعة: ۹)، و ﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (یونس: ۵۹)، و ﴿مِنْ وَآلٍ﴾ (الرعد: ۱۱). [روایت نکرده شد، و حکم نون نیز همین است؛ لہذا دیگران و مصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متمثلین بیشتر بیان گردد، و اینجا در ضمن بیان متقاربین ست نون را ترک کرده. متحرک جائز: زیرا کہ در اں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وھن رأسه، و ﴿زَيْنَ النَّاسِ﴾ (آل عمران: ۱۴) و جز آں. دواب: جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، و مثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، و وجہ جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. نحو میم: ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منہ) مطلقاً: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. کہ ساکن: ای حرف علت کہ حرکت ما قبلش موافق باشد، و همین حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: جیب بکر. آ الحسن: ای جائیکہ ہمزہ استفہام بر ہمزہ وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بحر ف ملتبس شود. اضربان: ای جائز ست جمع ساکنین در تشنیہ بانون ثقیلہ؛ چرا کہ الف حرکت نہ پذیرد، و اگر اورا اندازند لاجرم نون را فتح دہند، پس بواحد مشتبہ گردد.

لاها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، و حروف جر جزو مدخول می باشد، ہمچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمہ شد اول مده دوم ساکن ست. ای الله: أصله: إي والله بحذف واؤ قسم با اجتماع ساکنین. حلقتا البطان: ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان با ثبوت الف تشنیہ در حلقتا کہ اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تک ستور، و ایں مثل وقت شدت می زنند و گویند: التقت حلقتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تک بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مده است یا نون خفیفه بیفکنند، واگر نه حرکت دهند ای اول را در نحو: لَمْ أُبْلِهْ
 ودوم را در انْطَلَقَ وَلَمْ يَلْدَهْ ^{چون قل وبع} وَرُدَّ وَلَمْ يَرُدَّ کسره دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
 برائے وجہ، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیهم وھم، و اختیار ضمہ در واؤ
 ضمیر و جمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکہ بعد

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول الخ. یا نون خفیفه: چون "لا تھین الفقیر، أصله: لا تھینن، نون خفیفه
 باجتماع ساکنین میان آن و لام الفقیر افتاد. لم ابله: ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصله: ابالی، یاء بلم افتاد لم ابال شد،
 بعدہ بکثرت استعمال افتادہ را نا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم ابل شد، پس
 ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دوساکن شد اول را کسره دادند. در انطلق: بسکون عین کلمہ و فتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آن انطلق لم
 یلد بود، طلق ویلد را بکتف تشبیہ دادند تحقیفا ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دوساکن بہم آمدند،
 ثانی را فتح دادند باتباع فتح طاء و یاء، مکبور و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسره خود گرہ بختہ اند و ضمہ ازاں ہم ثقیلتر.
 ورد و لم یرد: و دال اول را بنقل حرکت بہما قبل برائے ادغام ساکن کردند و دال ثانی را حرکت دادند، و ہمزہ وصل انداختند،
 و در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف با دغام ست فوت می شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جرور اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسره باشد.
 برائے وجہ: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. مذ: الیوم زیرا کہ اصل آن منذ بود باسقاط نون و ضمہ ذال تحقیفش
 کردند، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم مقتضی آنست. و میم جمع: چون: ضربتم و ضربکم، زیرا کہ اصل تم
 و کم تم و کمو بود بخذف واؤ و ضمہ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیہم و ہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آن ہاء کسره باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست و باتباع
 میم کسره مشہور تر ست. اختیار ضمہ: برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ از ما قبل آن حذف شدہ، و کسره ہم جائز
 ست برائے اصل بودنش دریں باب. واؤ ضمیر: واگر واؤ ضمیر و جمع نباشد چون: لو استطعنا کسره مختار ست و ضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشیوا، یائے متحرک جہت فتح ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بساکن دیگر پیوست مضموم
 شد، و کسره جائز، و ایں مثال واؤ ضمیر ست. مصطفوا الله: مثال واؤ جمع است، أصله: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد،
 و مصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمه آں نحو: قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِي، نه قَالَتْ اَرْمُوا
 وَإِنْ اَمْرُو وَإِنْ الْحُكْمُ، ووجوب فتحه در نون "من" بالام تعریف، ودر نحو: رُدْهَا، وضمه در نحو:
 رده، واختیار فتحه در ﴿اَلَمْ يَلَمْ﴾ وجواز فتحه وضمه در نحو: رد ولم یرد چون ساکن دوم متحرک
 شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: قُولَا وَقُولَنَّ،
 اصله اردده (آل عمران: ۲۰۱) شرط

در کلمه آں: ای در کلمه ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمه اصلی در یک کلمه باشد. قَالَتْ اخْرُجْ: پس اینجا ساکن دوم که خاست
 وضمه لفظی را در یک کلمه است؛ لہذا در تائے قَالَتْ کسرہ بر اصل وضمه برائے مطابقت راجاز.
 قَالَتْ اغْزِي: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل وضمم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چه اصل آں اغْزوي، بود و او بعد نقل
 حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قَالَتْ اَرْمُوا: ای دریں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسرہ لازم؛ زیرا که در اول ضمه اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه
 ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمه یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمه بمتابعت همزه است، ودر مثال ثالث اگر چه ضمه یاء اصلی
 لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چرا که لام تعریف کلمه ایست و حکم کلمه دیگر، کذا فی "شرح الأصول".
 در نون من اِلْح: چون: من الله؛ زیرا که استعمال "من" بالام کثیر است، وکثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحه داوند که در کسرہ
 اجتماع کسرتین لازم می آمد.

نحو رُدْهَا: ای جائیکه بعد مضاعف یاء واقع شود، اصله: اردد، ہر گاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ یاء کسرہ
 داوند، مصنف در "اصول" گفته: ضم وکسرہ آں ہم حکایت کرده، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نموده.

در نحو رده: ای در ساکن دوم که در مضاعف ست و بعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحه: بقراءت وصل؛ چه دریں صورت
 میانہ میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه داوند؛ زیرا که اگر مکسور کنند و کسرہ بهم آیند و میان آں یاء باشد و تخفیم در لفظ
 الله حاصل نگردد، واخلش کسرہ ہم تجویز کرده. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بداں نہ پیوستہ، فتحه بجهت تخفیف وضمه بمطابقت عین درست
 است، وکسرہ ہم بنا بر اصل این باب جائز. ساکن اول: زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظاً و تقدیراً باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل و نون تاکید
 بہر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمه.

قُولَا وَقُولَنَّ: اصل آں بدون نون قل بود، چون لام متحرک شد و او باز آمد. (منہ)

نَهَرَمَتَا وَقِلِ الْحَقِّ ^{مبتدا} وَفَلَحْمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحْمَرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ. ^{برائے عروض حرکت لام} ^{برائے عدم ساکنین لفظا}

فصل

بدانکه از جمله تصریفات وقف ست ای کلمه را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیه وجوه: تنوین و حرکت آخر را بیفکنند با جواز روم حرکت و اشتام ضمہ،

نہ رمتا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد؛ چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء باتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکلمہ کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل نشده، بلکہ بتائے تانیث پیوسته، و آن کلمہ جداگانه است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، و در لغت ردیہ رمتا تا ہم آمده. قل الحق: یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیرا کہ حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شده، و آن کلمہ دیگر ست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحم: حاصل آنکہ آنچه مدہ است ہر گاہ بلام تعریف پیوندد و آن لام بر کلمہ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ با اجتماع ساکن بیفتد نحو: فی الأحمر، و اگر ساکن غیر مدہ بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، و چون حرکت ہمزہ بلام تعریف برود ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند و غیر مدہ را ساکن کنند نحو: فی لحم ومن لحم، و اکثر آنکہ مدہ باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحم، پس اصل فلحمر ومن لحم فی الأحمر ومن الأحمر بود. بما بعد: ای اگر بعد آن کلمہ دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نمودہ و آن بہتر نیست، و تفصیلش در "جار بردی" ست. دریں حال: برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد. وفیه وجوه: مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقوف از بعضی احسن است، و بعضی را محلی کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہاء شود، و نیز منصوب منون نباشد چون: هذا زید و بزید، و این وجہ در وقف الفصح و ابلغ ست از روم و اشتام. روم حرکت: [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سماع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز ندارند؛ زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر ریاضت بر آید.

اشتام ضمہ: [و بعضی در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و زید بسکون دال گویند.] ای وقف با شتام ہم جائز ست و جز در ضمہ نباشد، و اشتام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را باختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نه مرفوع و مجرور، و این اصح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه و کسره بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچه نون "اذن". تائے تانیث اسمیه نه در نحو: بنت و مسلمات هاء شود، و جاء الرَّحْمَتُ.

مطلقاً: مرفوع بواو منصوب بالف و مجرور بباء چون: هذا زيد و رأيت زيدا و مررت بزيد. در منصوب: بفتح فقط، نحو: رأيت زيدا، بخلاف مسلمات که منصوب بفتح نیست. مجرد از تاء: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا و احتاکه تائے آل هاء نمی شود. و این اصح است: [زیرا که برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصیح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومه ست از یمن که فصیح نیستند. وقف عصا: یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چون: دعا و رمی، یا حرف مثل: کلا و هلا، و در الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف است، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست و در رفع و جر الف اصل کلمه، و نزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، و نزد مازنی و فراء بهر حال بدل از تنوین، و دلائل هر یک در "شرح الأصول" است. کسره بیفتد: زیرا که مثل تنوین است. محذوف باز آید: پس در اضرین بضم باء اضر بوا، و در اضرین بکسر باء اضر بی گفته شود، و اینجا اگر چه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمه بواو و بعد کسره بباء بدل کند، و سیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقی نیست. (منه)

فتح الف گردد: بالاتفاق؛ زیرا که مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لَنَسْفَعًا﴾ (العلق: ۱۵).

چنانچه نون: چنانکه نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیرا که مشابه نون خفیفه است، کذا فی "شرح الأصول"، و در "جاربردی" گفته: زیرا که صورت او صورت منصوب منون ست، و فائده این دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف است بعضی بنون و بعضی به تنوین نویسد، بهر دو صورت بنا بر مذهب جمهور و ابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینم گوید: بر رای کسی که بالف نویسد الف شود، و مازنی بر نون وقف کند؛ زیرا که حرف ست مثل: لن و إن، و مبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمه چون وقف، یا برائے فرق میان آں و تائے فعل، چون: ضربت، و عکس نکردند؛ زیرا که اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة و رحمة و ضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) نه در نحو: ای تائی که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، و همچنین تائے جمع مؤنث؛ زیرا که مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، و از غیر همزه جز فتح، نہ در نحو: هذا حَبْرٌ وَمِنْ قُفْلٍ. و قلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، و تشدید آخری کہ متحرک ست و بعد متحرک و صحیح ست، نہ همزه در "أَنْ" و "أَنَّ" و ولغت "أنا" الف افزایند، و قلَّ مَهْ وَأَنَّه. لازم ست ہائے سکتہ درق ..

بساکن صحیح: [کہ قبل همزه است برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچہ سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر همزه، گوئی: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءٌ و مررت بجزء.] و اگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکنند؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت دشوار ست. غیر همزه: کہ در لام باشد بشرطیکہ حرف علت نبود.

نہ در نحو: ای دریں صورت وزن جَبْک و ذُلْ کہ ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکہ در حبر و من قفل نقل ضمه و کسرہ ہم نکنند، و حرکت همزه بہر حال نقل کنند اگرچہ بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا کہ وقف بر همزه ثقیل ست گویند: ہذا رِدْءٌ وَمِنْ الْبُطْی، و بعضی هذا رِدْی و من الْبُطْی باتباع خوانند. ساکن ست: ما قبل همزه، چوں: هذا جزو و رأیت جزا و مررت بجزی بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: هذا کَلَوُ و رأیت کَلَا و مررت بکَلْی بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: اَکْمُو بر وزن أفلس جمع کما، و همزه آں در ہر سہ حالت واؤ شود. آخری: ای حرف آخر چوں: جعفر. کہ متحرک ست: نہ ساکن، پس در اضرب و ضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، و ایں از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نہ حرف علت بدیں قید قاضی خارج شد. نہ همزه: بدیں قید کلاً خارج شد؛ چہ همزه ثقیل است و تشدید آں ثقل. و رَأَنَّ: ای در "أَنَّ" بفتح همزه و نون، یا بسکون نون، و آں بہد همزه و فتح نون کہ دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن کہ حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مہ: ای قلیل ست بدل کردن الف مائے اسفہامیہ بہاء و الحاق ہائے سکتہ در ضمیر متکلم، و ہمچنین "أنا" بسکون در وقف.

ہائے سکتہ: واو آنست کہ آخر کلمہ ہنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. درق: و آں امر ست، ای در کلمہ کہ بریک حرف ماند و جزو کلمہ دوم نشود؛ چہ اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، و بعضی عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز ست در اِلام و غلامی و هو و لم یخش، و ہر کلمہ کہ حرکت آخری نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب و یا زید! ولا رجل، و در ہنا و هو لا و یا ربا. و او یاء از ضربہ و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و ہم بیفتد، و در وصل جائز ست،

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چوں: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در اینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت. در اِلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: الی و علی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ و لفظا مثل جزو ما قبل شدہ و ما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استقلال؛ لہذا الحاق ہاء جائز و عدم آں بنظر اصل. غلامی: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خوانند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محافظت فتح ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بسکون خوانند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

و هو و لم یخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار و ابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: و هو و لم یخشہ، و ساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) نہ شبہ اعراب: نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند. ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابهت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. یا زید: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است. لا رجل: کہ فتح اش از "لا" حاصل شدہ، و آں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، و ہمچنین قبل و بعد، و خمسہ عشر. در ہنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر. و شرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاہ نگویند، و اسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافش نیست، کذا فی "شرح الاصول"، و در "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصور بنی مختص ست عصاہ و موساہ نتوان گفت.

هو لا: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. و یا ربا: أصلہ: یا ربی، یائے متکلم بالف بدل شد. ضربہ: کہ در اصل ضربہو و منہو و ضربہمو و ہی و فیہی و ہمی بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متفق علیہ ست و بعضے مختلف فیہ. بیفتد: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: و ضابطہ آنکہ اثبات و او یا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و فتنیکہ ما قبلش مفتوح بود و لین و حرف ثنائی نباشد بالاتفاق درست و احسن است، چوں: ضربہ، و اگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثنائی بود، مثل: اضربہ و فیہ و منہ اثبات جائز و حذف اکثر ست، و بعد میم جمع چوں: ضربہم و ہم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصحی ست یغزو ویرم، و لم یغزو و لم یرمی، و قلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو و لم ترمی در
 فواصل و توانی. و بعضی یائے مُر و قاض را باز آرند، و یائے غلامی و یائے ساکن القاضی و یا
 قاضی! بیفکنند، بخلاف المری و یا مری! و امالہ ای فتح راء مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
 مائل بیاء، باعث براں بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم،

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واو و یا کہ ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصحی ست، و حذف ہم جائز.] ای حذف واو و یاء غیر
 ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصحی و اثبات ہم جائز. قلیل ست: زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
 در فواصل: ای در اواخر آیات و توانی شعر اثبات واو و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا کہ فواصل و توانی محل تغیر است و آنچه
 بجایہ دیگر جائز نشود اینجا رواست. مُر: در اصل مری بود اسم فاعل از اری یری. قاض: ای اسم منون کہ آخر آں یائے
 محذوف بعد کسرہ باشد. باز آرند: برائے فرق میان وصل و وقف بجهت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
 و اکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی: ای یائے متکلم کہ اسمے بداں مضاف ست. یائے ساکن القاضی: ای معرف بلام کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
 یا قاضی: ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. بیفکنند: برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضی باقی دارند؛ زیرا کہ در وصل
 ثابت بود و وجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست و زیرا کہ تنوین موجب حذف در
 منادی مفرد نیست. بخلاف المری: در اینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شدہ است، اگر
 اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلالی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، و یاء در مر با علال
 حذف شدہ. مائل بیاء: ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف و یاء خوانند.

باعث براں: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از هفت چیز ست کہ مذکور می شود. قبل کسرہ: متصل اصلی بجهت صیغہ باشد
 چوں: عالم، یا بنائی مثل: نزال، و بعضی کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: غلاما بشیر، و اگر کسرہ غیر اصلی بر راء باشد چوں:
 من دار نیز امالہ جائز؛ چه مکرر است و کسرہ اش مثل دو کسرہ، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، و کسرہ مقدر
 از وقف همچو کسرہ ملفوظ در جواز امالہ معتبر است چوں: من دار زیرا کہ کہ در وصل بازمی آید، و سکون وقف بجائے حرکتست،
 و اما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا کہ باز نمے آید چوں: ماد و مواد. و بدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، و نزد
 ابن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شص" و "ف" و "ج" و غیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واو بود کسرہ غیر راء
 اثر نکند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شبیان و رأیت زیدا، یا بدل از یاء یا واو
 مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یاء مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق،
 نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضُّحَى﴾. حرف مستعلی بعد الف با وصل
 الضحی: ۱

بعد کسرہ الخ: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: جلاب امالہ اش از یک
 کسرہ بعید مثل: جلاب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) بیک حرف: ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد
 بود؛ زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. یا دو: و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چون: أكلت عنباً
 امالہ جائز نیست. با سکون اول: زیرا کہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و همچنین اگر ہر دو متحرک
 بود و یکے ہاء باشد؛ زیرا کہ ہاء حرف مخفی است، و اگر فاصل سہ حرف است و اول ہاء چون در همان امالہ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. از واو بود: ای مبدل از واو غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: خاف امالہ
 جائز بود برائے کسرہ. کسرہ غیر الخ: قبل الف باشد یا بعد آں، و در من ربا و من دار امالہ کنند؛ زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست،
 بخلاف بیالہ و من مالہ؛ زیرا کہ بودن الف از واو مانع آں ست، و سیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.

بعد یاء: و نزد بعضے قبل یاء مفتوح ہچوں آیہ. نحو سیال: دریں صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن،
 و بعضے سکون شرط کردہ اند. شبیان: بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. یاء مفتوح: [برابر ست کہ کلمہ یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع علیا، یا فرع
 آں چون: دعا.] ای در کلمہ دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیرا کہ الفش در کلمہ دیگر یاء ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل،
 و همچنین در اعضا؛ زیرا کہ الفش در ہمیں کلمہ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح
 کردہ. دعا: کہ الفش در دعی ماضی مجہول یاء مفتوح گردد. حبلی: کہ الفش در تشنیہ یا گردد.

عماداً: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

وَالضُّحَى: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واو ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲)
 ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باخل و لاعب و جزآں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ رائے غیر مکسور متصل الف و رائے مکسورہ کہ متصل الف ست و بعد مانع مانع ست نحو: صارف. و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ،

تا بدو حرف: و بیک حرف چوں: سباح و نابض، و دو حرف مثل: مناقیخ و مناشیط. مانع امالہ: زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفته: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست و در صورت دو حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیبویہ گفته: بعضی امالہ آں میکنند، و مبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك و رأيت حمارك.] و قیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلیٰ باسفل، و آں دشوار ست، و این در صورت وصل ست چوں: خالد و حالب، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود ممنوع بالاتفاق، و اگر ہر یک در کلمہ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواه از یاء باشد، یا الفی کہ بکلمہ دیگر یاء مفتوح شود مانع امالہ است. (منہ) طاب: أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفی کہ در کلمہ دیگر یا شود چوں: صفی مجہول. چنانچہ: یعنی اینم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ و فتحہ راء مثل دو ضمہ و دو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. بعد مانع: [ای بعد حرف مستعلیہ یا را رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلیٰ باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرہ راء مثل دو کسرہ است، و اگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر و در امالہ آں اختلاف ست، و اگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال: ۶۰) با آنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم می آید، و آں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ج، رضی، نوادر الوصول) نحو صارف: رائے مکسورہ بعد الف افتاد و الف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] و این فتحہ اگر بر راء باشد و قبل ہاء ست امالہ قبیح بود چوں: کدر، و اگر بر غیر مستعلیہ است حسن، و اگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، و فتحہ قبل رائے مکسورہ برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من البقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منہ) قبل ہائے تانیث: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ این ہاء مشابہ الف ست لفظاً در خفاء و معنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے سکتہ و ضمیر کہ شبہ معنوی در آن نیست، و بعضی قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمہ وحقہ ومن الضرر و المحاذر، ودر اسم مبنی و حرف جز متی وانی وذا، وجز بلی ویا ولا در اِما لا روا نبود. و تثنیہ یعنی الحاق الف و نون یا یاء و نون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دوشے از یک معنی نحو: رجل رجلان، و عین عینان، پس الف اگر ثالث و از واو بود واو شود کثالث اصلی لم یَمَل، و گرنہ یاء گردد، و ہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نہ واو شود و جوابا اگر از الف تانیث ست، و الا جوازا. و جمع کہ دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ

بواو یا یاء و نون ست،

ما قبل مضموم ما قبل مکور

رحمہ: مثال آنکہ فتح بر غیر مستعلیہ باشد. حقہ: درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر: مثال رائے مفتوح قبل مکور. المحاذر: مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکور. بلی: ایں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ و فعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب اُضربت؟ دوشے: حقیقتہ باشد یا مجازا چوں: زیدین کہ مفرد را بتاویل مسئی بزید تثنیہ آوردند، و ہمچنین ابوبن و قمرین بہ تغلیب. لم یَمَل: چوں اِلی ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں اِلوان بود. و گرنہ: چوں مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، و رحيان در رحي کہ الفش بدل از یاء ست، و بلیان در بلی و قتی کہ علم بود کہ الفش اگر چہ اصل است، لیکن ممال ست اِی امالہ کردہ شد. (منہ) ممدودہ: اِی نہ زائد نہ بدل از چیزے. ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قراءان تثنیہ قراء، و ابو علی قلب آں بواو از عرب حکایت کردہ.

و جوابا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزہ اصلی و غیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بہمزہ بدل کردند، و نزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، و بواو بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آنرا ثابت دارند و حمراءان گویند، و مبرد از بعض عرب حمرايان بیا نقل کردہ. (شرح الأصول) و الا: اِی اگر اصلی نبود نہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا: اِی قلب آں بواو جائز است؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. و ابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بر زیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند اِلخ. صحیح: کہ واحد در اں صحیح بود. بواو: غالباً برائے مذکر عاقل.

یا بالف و تاء موضوع ست مر قلت را، و کسر دو قسم ست، قلیل: کہ دلالت کند بر سه تاده،
وزنش چهار: أفعَل جمع فعل کہ اسم بودند اجوف، و در اسم چار حرفی کہ مؤنث بود بتقدیر تاء و سومش
مدہ بود، و در رَجُلٌ و زَمَنٌ و ضَبْعٌ و فَرَطٌ و ضِلَعٌ و صُنْعٌ و نَعْمَةٌ و أَكْمَةٌ و جز آں نیز آید،
و مثل: أقوس و أعین شاذ. أفعال جمع فعل اجوف، و قرءٌ و حِمْلٌ و جَمَلٌ و فِخْذٌ و عَجْزٌ
و عنق و عَدُوٌّ، و جمع عنب و ابل اسما و شریف و میت صفة، و در فرد و رُطْبٌ و جاهل.....
بضمین کردن بوزن فَعُول بالفتح و شَمْن بکسر تین و صفت ای فَعِيل بمعنی فاعل فَعِيل نه اسم نادان

مر قلت را: [مگر آنگاه کہ لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، و ہر گاہ لام استغراق آید چوں: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵) ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سه تاده با دخال ہر دو جانب گو استعالمش برائے زیادہ ہم بود. و ابن خروف گفتہ: برائے قلت و کثرت بالاشتراك موضوع ست، و بعضی گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلت و کثرت. بر سه تاده: رضی گفتہ: ہر گاہ اسمہ راجز جمع قلت نباشد چوں: رجل و أرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چوں: رجل و رجال پس آں جمع برائے ہر دو مشترک است. نہ اجوف: چوں: فلس و أفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، و بخلاف قول کہ اجوف است. مدہ بود: چوں: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، و أذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر و سطلی، و أعقب جمع عقاب، و أئمن جمع عین. (نوادر الوصول)

و در رجل: ای بعض الفاظی کہ بریں اوزان بود. زمن: بفتح تین روزگار، جمعه: أزمَن. ضبع: بفتح اول و ضم ثانی گفتار، جمع ضبع. فرط: بضم تین کاریکہ دروے از حد گزرانیدہ باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) ضلع: بکسر اول و فتح دوم استخوان پہلو، جمعه: أضلع. نعمة: بالكسر نیکی و مال، جمعه: أنعم. أکمة: بفتحات پشتہ، جمعه: اکم.

جز آں: چوں: أنمر و غمر، و أركب و در راکب، و آدر در جمع دار. شاذ: زیرا کہ ہر دو اجوف ست و ضمہ برواؤ و یاء دشوار. اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چوں: ثوب و أثواب، و بیت و آیات، یا صفت نحو: عون و أعوان، و ضیف و أضياف، و ہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم و صفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای و جمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثله اسم ست سوائے عدد، و مثالہائے صفت چوں: حر و بکر و بطل و نکد و یقظ و کفو، و فَعُول اسمی چوں: فَلُوٌّ. فخذ: بفتح اول و کسر دوم ران. عجز: بفتح اول و ضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول و فتح دوم انگور. در فرد إلخ: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد ست نحو: ألف و آلاف و وہم و أوہام. رطب: بوزن صرد بمعنی خرما خرد.

و جبان و جزآں نیز آید. ^{بفتح بزدل} أفعله جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
 نجد و قن و جزآں نیز آید. ^{بفتح همزه و کسر عین} فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
 بر یازده و بیش، و زنش بسیار است. ^{بالکسر چون نعمة} فعل جمع ^{جمع آں ائمة} أحر و حمراء صفة، و در ^{بالضم جمعه غلطة} فَعْلٌ و فاعِلٌ و عَمِيْمَةٌ
 و خَوَّارٌ و خَوَّارَةٌ و فُلُكٌ و أَسَدٌ و بَدَنَةٌ و جزآں نیز آید. ^{بالضم چون قفل} فُعْلٌ جمع ^{بالفتح} فَعَالٌ و فِعَالٌ نه
 مضاعف و فَعِيلٌ و فَعُولٌ،
 بر وزن عنق

جزآں نیز آید: بحسب سماع چون: ندبة بالفتح و أنداب، و فلذة بالكسر و أفلاذ، و حزبة بالضم و أحزاب، و كاتبة
 و أكتاب، و إدام بالكسر و آدم و جزآں. سومش: چون: طعام و حمار و سؤال و مرغیف و عمود، جمع آں أطعمة و أحمره
 و أسولة و أرغفة و أعمدة، و أذوية جمع "ذاو" و یا "ذوي" شاذ است. مانند حبیب: ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
 و أمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن: بر فعل بالكسر بمعنی بنده. جزآں: چون قرط بالضم و أقرطة، و شتوة بالفتح
 و أشتية، و لو ابكسر اول و فتح دوم مقصور و ألوية، و عیل بكسر یاء مشدده و أعولة، و فعال بالفتح و الضم مؤنث، چون: جناح
 و أجنحة و عقاب و أعقبة و غیر آں. نیز آید: ای جمع اوزان مذکور بحسب سماع. ولد: بفتححتین جمع ولدة.
 غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازده: و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. بسیار است: و غالب در آن همین سی
 و شش وزن است که مذکور میشود. أحر و حمراء: ای صفتی که برین وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفضل اسم تفضیل،
 و صحراء اسم. خوار: بر وزن فعال بالفتح است. خواره: جمع هر دو خور و خورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، و جمع هم برین صورت است، لیکن ضمّه آں چون ضمّه أسد است. بدنة: بر وزن فعلة بتحريك اوسط
 شتر، و گاؤ قربانی که بمکه معظمه قربان کنند. و جزآں: بحسب سماع چون: غزل بضمّتین، و ذرب بفتح اول و کسر دوم، و صبع بفتح
 اول و ضم دوم و غیر آں. جمع فعال: بالكسر و فعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار و حمر، و جبان و جبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح و الكسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمّتین مطرد نیست، پس از جنان و کمام احتراز شد،
 و عنن جمع عنان، و ععض جمع عضا ض شاذ است، و بعضی گویند: این وزن جمع در فعال و صفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)
 فَعِيلٌ و فَعُولٌ: ای لفظیکه برین دو وزن باشد، اسم بود چون: رغیف و رغف و عمود و عمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول
 نباشد چون: نذیر و نذر و صبور و صبر، بخلاف جریح و رکوب که بمعنی مفعول است، و گویند: در فَعِيلٌ صفت مطرد نیست،
 و همچنین برائے وزن فاعل و صفتی این وزن مطرد است نحو: بازل و بزل، و گفته اند: کثیر است نه مطرد. (شرح الأصول)

دور سَقْف و خَشِن و نصف و قُرَاد و سَفِينَة و جزّآں نیز آید، دور ناقص نیاید. فَعْلٌ جمع نوبة ^{سماعاً}
 و بُرْقَة و نُخْمَة اسماء و فُعْلَى أَفْعَل، دور رؤیا و حلیة و عدو و عجایة و نفساء نیز آید. فِعْلٌ جمع ^{بفتحین میانه سال}
 بدرَة و فرقة اسماء و در عدو و قارة و علجة و جزّآں نیز آید. فَعْلَة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص ^{تقدیر سه است}
 نبود، دور سید و بر و خبیث نیز آید. فَعْلَة جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، دور غوی ^{بالکسر زین کبر}
 و عُریان و عدو و هادر نیز آید. فَعْلَة در فعل و در قرد و قرط و جار اسماء و در علج و هادر و جزّآں ^{بر وزن رقبه بر سبیل اطراد}
 بالضم جمعه عرّة ^{بر وزن فعیل جمع سادة} بالضم جمعه عرّة ^{بضم فاء و فتح عین} بالضم جمعه عرّة ^{بر وزن عنبة سماعاً} بالضم جمعه عرّة ^{بالکسر یوزینه} بالضم جمعه عرّة ^{بالضم}

خشن: بفتح اول و کسر دوم و درشت. قراد: بالضم، و گویند: دریں وزن قیاس مطردست. سفینه: بر وزن فعیلة بفتح اول و کسر
 ثانی. جزّآں: چون: بدع بالکسر، و اذن بضمّین، و قرصة بالضم، و بقرة بفتحین، و غرة بفتح اول و کسر دوم و جزّآں.
 در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، و آں متروک است. و ثن بضم ثاء و کسر نون جمع ثنی بر وزن فعیل شاذست،
 و اصل ثن ثنی بر وزن فُعْلٌ بود، ضمّ نون بکسره بدل کردند و یاء را ساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.
 جمع نوبة: اینجا در مذهب جمهور و فراء جمع کرده، دور "أصول" گفته که نوبة در و یاء نزد فراء مطردست، و نخمة بضم اول و فتح دوم
 سوء همضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. برقة: بالضم زمین سنگ و گل و ریگ. عجایة: بر وزن فعالة بالضم بمعنی پی بند
 دست و پا. نفساء: بضم نون و فتح فاء زچه. فِعْلٌ: بکسر فاء و فتح عین.
 جمع بدرَة: [بفتح همیان ده هزار درم] ای باطراد، و همچنین نزد فراء جمع اسمی که بر وزن فعلة بالفتح و اجوف یائی بود چون:
 صیغة، و اسمیکه بر وزن فعلی است نحو: فکری و ذکرى. (منه) قارة: بر وزن فعلة بفتحین، أصله: تورة.
 جزّآں: چون فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتحین چون: ناب و نیب، و فعلة بالضم
 نحو: صورة و صور، و ابن مالک گفته: که این جمع می آید سماعاً بالاتفاق در لفظی که میانه آں اسم جنس ثاء فارق بود، چون:
 سدرَة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چون: حافظ حفظة، بخلاف کاهل بمعنی میان دو کف که اسم است، و گاهی برائے غیر
 عاقل آید چون: ناعق و نعقة. ناقص: احتراز است از رامي. بر: بر وزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.
 خبیث: بر وزن فعیل، جمعه: خبیثة. صفت عاقل: [دور غیر عاقل کمتر آید، چون: براة جمع بازی یعنی باز.] چون:
 قاضی و غازی، جمع آں قضاة و غزاة، در اصل قضیة و غزوة بود. غوی: بر وزن فعیل، جمعه: غوای.
 عدو: بر وزن فعول، جمعه: عداة. جار: همسایه بر وزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت ست،
 جمعه: علجة. هادر: که صفت ست بر وزن فاعل. جزّآں: چون: کف و رجل و سخله و طنب و هدمة و أمرط.

نادر ست **فَعْلٌ** جمع **فَاعِلٌ** و فاعلة **صَفَةٌ** و در **أَعَزَلَ** و **سَخَلَ** و **نَفَسَاءَ** نیز آید. **فُعَّالٌ** جمع فاعل
 صفة و در فاعلة و **سَخَلَ** و **نَفَسَاءَ** نیز آید. فعال جمع **فَعْلٌ** نه **سَيْلٌ** و اسمی بر **جَمَلٌ** که مضاعف
 واجوف نبود، و **قَصْعَةٌ** و **رَقَبَةٌ** و اسم چار حرفی که رابع او الف تانیث است، و جمع **حَذِرٌ** و جواد
 و **هَبْجَانٌ** و فاعل و **فَعِيلٌ** و **فَعِيلَةٌ** و **فَعْلَى** و **فَعْلَانٌ** و **فَعْلَانَةٌ** و **فَعْلَانَةٌ**
 و **بَطْحَاءٌ** و **عَشْرَاءٌ** صفة، و در **قَدَحٌ** و **خُفٌّ** و **سَبْعٌ** و **رُبْعٌ**
 بالکسر تیر نا تمام بالضم موزنه

فعل: ای بضم فاء و فتح عین مشدد جمع لفظی ست که بر وزن فاعل مذکر و فاعلة مؤنث بود چوں: رکع جمع راکع و راکعة.
 و در **أَعَزَلَ**: [بر وزن **أَفْعَلٌ** مرد بے سلاح، جمع **آس عَزَلٌ**] ای بسماع جمع ایں اوزان آمده، و می آید جمع هطل و خریده و خرید
 و هجود و غلاف و اولی، و گاهے ضمه فائے ایں جمع در اجوف و ادوی بکسره بدل کنند و در نوم نیم گویند.
سَخَلَ: بر وزن فعل بالفتح مرد ضعیف. فعل: بالفتح، نحو: رطل و رطلة. نیز آید: سماع، و همچنین در عرب بتحریک و بقرة
 بتحریک. نه سیل: یعنی در فعل اجوف یائی ایں وزن نیاید، و همچنین در مثال یائی چوں: یعرب برائے ثقل کسره بریاء و ما قبل یائے
 متحرک (جار بر ذی، شرح الأصول) بر جمل: ای بر وزن فعل بتحریک، و گویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.
 اجوف نبود: و ناقص هم نبود، و آنچه از ایں همه آمده سماعی ست نحو: دار و دیار قَطَط و قَطَاط. رَقَبَةٌ: بفتحتین گردن جمع رقاب.
 اسم چار حرفی: چوں: حبلی و حبال و أنثی و إناث، و شرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چوں: فضلی.
 جمع حذر: ای صفتیکه بر وزن فعل بفتح اول و کسر دوم بود، و حذر تر سنده: جواد: بفتح و در اینجا فرق میان منفرد و جمع باختلاف حرکت ست.
 هَبْجَانٌ: بر وزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت منفرد و جمع در و یکیست لیکن کسره مفرد چوں: کتاب و کسره جمع چوں:
 رجال است، و مذکر و مؤنث در و یکسان باشد. (منه) **فَعِيلٌ** و **فَعِيلَةٌ**: چوں: کرام جمع کریم و کریمه، و شرط ست که ناقص
 و بمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چوں: نقی و نقاء. **فَعْلَى** و **فَعْلَانٌ**: ای فعلی مؤنث که مذکر آن
 فَعْلَانٌ باشد چوں: عطشی عطشان، جمع آل عطاش.

فَعْلَانٌ و **فَعْلَانَةٌ**: ای فَعْلَانٌ بالفتح مذکر که مؤنث آن فَعْلَانَةٌ باشد چوں: ندمان و ندمانة. **بَطْحَاءٌ**: بالفتح زمین سنگریزه
 سیل آب. **عَشْرَاءٌ**: بضم اول و فتح دوم ناقه که بر حمل اوده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع بریں وزن در ایں اوزان می آید اگر صفت باشند، و گویند: ایں وزن جمع در مثل جواد
 و تاجر و أنثی و جید و فعال بالکسر مطرد نیست. **سَبْعٌ**: بفتح اول و ضم دوم درنده. **رُبْعٌ**: بر وزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وَجُمُودٌ وَلِقْحَةٌ وَبُرْمَةٌ وَفَصِيلٌ وَسَرْحَانٌ اسماً وَحَسَنٌ وَعَيْلَةٌ وَأَفْعَلٌ وَفَاعِلَةٌ صفة، وجز
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسمی نه اجوف واوی که بر فلس و حمل و قُرء و ذَكَر و بدره،
 صفتی بر قاعد و ظریف و در نمر و ضِلَع و حُجْزَةٌ و عَنَاقِ اسماً، و کهل صفة و جز آں نیز آید،
 و فَوُوجٌ و سُوءُوقٌ شاذ. فُعْلَانٌ جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شَجَاعٌ صفة،
 جمع فوج جمع ساق کففران چوں راکب و رکبان جمعه شجعان

جهد: بضمّین زمین بلند، و لقحة بالكسر ناقه شیر دار، و برمة بالضم دیک سنگین. فصیل: بر وزن فاعل شتر بچه از مادر باز
 داشته شده. اسماً: یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحین، و عبلہ بر وزن فعلة زن تام الخلقه، و أفعَل چوں: أحق، و فاعلة چوں: صائمه، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و ابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کرده. جز آں: چوں: فعل و فعلة بکسر تین نحو: نمر و غمره،
 و فعلة بکسر فاء و بفتح عین چوں: عضه، و فعلة بضم فاء و فتح عین، چوں: ربعة، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزایند چوں: حجارة و ثماره در حجار و ثمار. (شرح الأصول) نہ اجوف واوی: احتراز است از حوض کہ قیاس
 در اں فعال بالكسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو و ظبی، یا مثال نحو: و کر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یائی نبود چوں: خف و دمی بمعنی صورت منقوشه، و آمده است خصوص جمع خص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و نئی کہ اصل آں نؤوی باشد جمع نؤی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و ابن حاجب گفته: در مثل فرس بحسب سماعت. صفتی بر قاعد: ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فاعیل باشد، و ذر "اصل"
 جمع ظریف بسماع داخل کرده. حجة: بضم نیمه ازار، جمعه: ححوز بالفتح. کهل: بالفتح پیر جمعه کھول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، و حقه بالكسر، و شعفة بفتحات، و ایم بر وزن سید، و سوار بالكسر، و هجود بالفتح، و تخوم
 بالضم، و اینجا جمع و مفرد ہم صورت باشد. شاذ: [و بعضی در اں ہم مطرد گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در اں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصاً ہنگام ضمہ ما قبل؛ و لہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة و ذکورة. (رکاز الأصول) جمع فاعیل: در اسم نحو: رغیف، و گویند در صفت پچوں ثنی،
 و ظاہر امر ضی مصنف ہم اینست. أفعَل: بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، و اگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند
 نحو: أبيض بیضان، و بعضی گویند: ایں وزن در أفعَل مطرد نیست.

و در بطن و جمل و ذئب و حاجز و زقاق، و جز آں نیز آید. ^{سَمَاعًا} ^{بِالْفَتْحِ} ^{جَمْعُهُ} ^{بَطْنَان} ^{بِالْكَسْرِ} ^{جَمْعُهُ} ^{ذَوْبَان} ^{تَالَابُ} ^{جَمْعُهُ} ^{حِجْزَان} ^{كَرْضَوَان} ^{وَأَسْمَى} ^{بِر} ^{فِعْلَان} ^{جَمْعُ} ^{شَجَاعٍ}، و ^{بِالْفَتْحِ} ^{جَمْعُهُ} ^{ضَيْفَان} ^{بِفَتْحَتَيْنِ} ^{جَمْعُهُ} ^{خَرْبَان} ^{نَحْوُ} ^{حَائِطٍ} ^{وَحِيطَانٍ} ^{وَصْنُو} ^{وَفَاعِلٍ} ^{وَفَعُولٍ} ^{وَصَرْدٍ} ^{وَنَحْوٍ} ^{تَاجٍ} ^{وَعُوْدٍ}، و ^{بِالْفَتْحِ} ^{جَمْعُهُ} ^{ظَلِيمٍ}، و ^{بِالْفَتْحِ} ^{جَمْعُهُ} ^{غَزَالَان} ^{وَوَسْوَارٍ} ^{وَوِزَالٍ}، و ^{بِالْفَتْحِ} ^{جَمْعُهُ} ^{مَرْيَضٍ} ^{وَفَاعِلٍ} ^{وَفَاعِلٍ} ^{وَأَفْعَلٍ} ^{وَفَعْلَانٍ} ^{وَجَزْأَن} ^{نِيزْ} ^{أَيِدٍ}، ^{فَعْلَى} ^{دَر} ^{حَجَلٍ} ^{وِظَرَبَانٍ} ^{فَقَطْ}، ^{بِالْفَتْحِ} ^{بِمَعْنَى} ^{كَرِيمٍ} ^{چُونِ} ^{هَالِكٍ} ^{جَمْعُهُ} ^{هَلَكِي} ^{چُونِ} ^{أَحْمَقٍ} ^{چُونِ} ^{كَسْلَانٍ} ^{وَكَسَلِي} ^{بِرُوزْنِ} ^{ذِكْرِي} ^{بِفَتْحَتَيْنِ} ^{كَبِيكٍ} ^{فَعْلَاءُ} ^{جَمْعُ} ^{فَاعِلٍ} ^{وَفَعِيلٍ} ^{وَجَبَانٍ} ^{وَشَجَاعٍ} ^{كِهِ} ^{صِفَتٍ} ^{عَا} ^{قَلَنْدٍ} ^{وَدُرِّ} ^{سَمَحٍ} ^{وَأَسِيرٍ} ^{وَوُدُوْدٍ} ^{وَخَلِيفَةٍ} ^{بِالْفَتْحِ} ^{چُونِ} ^{شَاعِرٍ} ^{وَشِعْرَاءٍ} ^{بِالْفَتْحِ} ^{بِالضَّمِّ} ^{مَذَكِرٍ} ^{بِالْفَتْحِ} ^{بِمَعْنَى} ^{كَرِيمٍ} ^{وَجَزْأَن} ^{نِيزْ} ^{أَيِدٍ}،

زقاق: بالضم، جمعه: أزقة. شجاع: بالضم صفت باشد یا اسم چوں: غراب جمعه غربان، و گویند: در صفت مطرد نیست. صرد: بضم فاء و فتح عین، جمعه: صردان. تاج إلخ: یعنی وزن فعل بفتحین و فُعْل بالضم؛ چه اصل تاج تَوَج بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان و عیدان. فعیل: چوں: سریع و سرعان، و در "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته. صنو: بالكسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. صوار: بالكسر مادة گاؤ، جمعه: صیران. ظلیم: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. جز آں: چوں: کعبیت بضم اول و فتح دوم، و برکة بالضم و جز آں. فعلی: بالفتح والقصر بر وزن سکری. بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل و جریج، جمع آں قتلی و جرحی، و در "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) فیعل: چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. جز آں: چوں: وجع بفتح اول و کسر دوم، و سکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، و نادرست در فعل بالفتح، چوں: جلد. حجل: این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، و ابن سراج بدال رفته که حجل و ظربی اسم جمع حجل و ظربان ست، و در "صراح" گفته: جمع ظربان گاه ظرابی می آید. ظربان: بفتح ظاء معجمه و کسر راء جانورے ست مثل گربه و بدبو. فعلاء: بضم فاء و فتح عین. فعیل: بمعنی فاعل چوں: کریم و کرماء. که صفت عا قلند: ای هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، و نیز شرطست که ناقص و مضاعف و اجوف نبود، و جوداء در جواد و سرواء در سیری و نقواء در نقی و تقواء در تقی بحسب سماع آمده، و در اخیرے شد و دیگرے است اعنی قلب یاء بواؤ. (شرح الأصول) أسیر: ای فعیل بمعنی مفعول و غیر مختص بفاعل. خلیفة: برائے مذکر، و گاه بر مؤنث نیز اطلاق کنند، و فارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، و بعضی گویند: تاء در اں برائے مبالغه است نه جهت تانیث، و بعضی که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردی)

أَفْعَلَاءُ جمع فعیل کہ صفت عاقل ست، و ناقص یا مضاعف، و در صدیق و بین و جز آں نیز آید.
 فَعَالٍ جمع اسمی بر فعلاء و فعَلٍ و صفتی بر فعَلٍ کہ مذکر ندارد، و فَعْلٍ نہ أنشی أفعَل و فعْلان
 فعَلٍ، و در وَجَع و یتیم و أیْم و طاهر و عذراء و مَهْرِي و جز آں نیز آید. فَعَالٍ در فعیل بمعنی
 معقول و فعْلان فَعْلٍ. فَعَالٍ جمع فعلاء، و جمع فعَلٍ و فَعْلٍ اسماء، و فَعْلٍ فعْلان و مَهْرِي.
 سماعاً بالفتح و القصر مطرداً بے پدر جمع یتامی جمع طہاری

در صدیق: ای فعیل کہ ناقص و مضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق. بین: بر وزن سید بمعنی ظاهر.
 جز آں: چوں: حلب بالكسر، و صلف بفتح صاد و کسر لام، و بین بر وزن سید. نیز آید: چوں: نم بالفتح، جمعہ: أنماء،
 و صدیقة مؤنث، و ثقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعہ: صحاری، ہر دو الف حذف کردند و الف تانیث آوردند، و گویند: اول جمع آں
 صحاری کردند بکسر راء و یاء مشدد کہ بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کردہ فتح بر راء گذاشتند و یاء دوم را بالف
 بدل کردند. (شرح الأصول) فعَلٍ: [چوں: حرمی گو سپندے کہ نہ خواہد.] بالفتح أو الضم أو الکسر، چوں: فتوی
 و ذفری و سعدی. نہ أنشی أفعَل: أي فعَلٍ بالضم کہ مؤنث اسم تفضیل نباشد چوں: خنثی جمع خنثائی.

فعْلان فعَلٍ: أي فعْلان بالفتح کہ مؤنث آں فعَلٍ بود چوں: سکری، جمعہ: سکاری. أیْم: زن بے شوہر، جمعہ: آیامی.
 عذراء: ایں بر مذہب ابن مالک ست، و در "أصول" در زمرہ اطراء گفتہ. (رکاز الأصول)

مَهْرِي: أي فعل بالفتح کہ آخرش یاء نسبت باشد، گویند: جمل مَهْرِي منسوب بمہرہ بن حیدان، جمع آں مہاری بحذف
 یاء مشددہ و آوردن الف تانیث مقصورہ. جز آں: چوں: قدم بفتح تین و إلیہ بالکسر، و أحق و فلو بالکسر و غیر آں.
 فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسیر و أساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قدم و قدامی.

فعْلان فعَلٍ: فعْلان بالفتح کہ مؤنث آں فعَلٍ بود چوں: سکران و سکری، جمعہ: سکاری.
 فعَالٍ: بفتح فاء و کسر لام و سکون یاء. فعلاء: بالفتح والمد، اسم باشد چوں: صحراء و صحاری، یا صفت، مثل: عذراء
 و عذاری، ہمزہ را حذف کردہ الف را بجهت کسرہ ما قبل کہ در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاری بتشدید یاء جمع کردہ
 یک را برائے تخفیف افکندند. (شرح الأصول)

فعَلٍ: چوں: دعوی و دعاوی، و در "کافی" گفتہ: بیاء مرد و دست.

فعَلٍ: [بالکسر، نحو: ذفری و ذفاری.] اسماء، و همچنین فعَلٍ بالضم، اسم باشد نحو: سعدی، یا صفت مثل: حبلی.

وَسُرِّيٌّ وَسِرِيَّةٌ وَسِعْلَاةٌ وَحَنْبَطِيٌّ وَعَدَوْلِيٌّ، وَقَلَنْسُوءَةٌ وَقَهْوَبَاةٌ، وَدُرُّ أَهْلِ وَلَيْلَةٍ وَعَشْرِينَ. فَعَالِيٌّ
 جمع ثلاثي کہ ساکن العین بود و در آخرش یائے زائدہ مشدود و علباء و قوباء و حولایا، و در صحراء
 و عذراء و انسان و ظربان. فعائل جمع فعيلة و نحو: عجوزٌ و جمع حَمَامَةٌ و رسالة و ذوابة و سفينة
 و حمولة و شَمَّالٌ و جرائض و قَرِيشَاءٌ و حَبَارِيٌّ و حَزَابِيَّةٌ اسما، و در أَقِيلٌ و ذُنُوبٌ و ضَرَّةٌ
 و حرة و جزآں نیز آید.

سریة: بر وزن فعلیة ضم فاء و کسر لام و تشدید یاء، جمعه: سراری. حنبطی: [بفتححتین و سکون نون کوتاه شکم]. دریں ہر چہار
 اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، و اگر ثانی را اقلند حباط و قلانس و عداول و قہاوب، و بعضی قہائب، و ابن
 مالک گفتہ: درینہا جز فعالی بکسر لام فعالی و بفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)
 قلنسوة: بفتححتین و ضم سین کلاه. قہوباء: بفتح اول و ضم دوم پیکان سہ شاخ. و در اہل: ای سماعا در وزن فعل و فعلة بفتح
 و فَعْلَین آمدہ، نحو: اہالی لیالی عشاری، و میتوان گفت: کہ لیالی جمع لیلة باشد. فعالی: بفتح فاء و کسر لام و تشدید یاء.
 کہ ساکن العین: و گاہے جمع متحرک العین ہم آید چوں: عاریة، أصلہ: عوریة، جمعه: عواری.
 یائے زائدہ مشدود: نہ برائے نسبت چوں: کرسی، جمعه: کراسی، و گاہے در منسوب ہم آید چوں: مہری و مہاری.
 علباء: بالکسر عصب گردن، جمعه: علابی. قوباء: بضم اول و فتح دوم مرضے ست، جمعه: قوایی.
 حولایا: بر وزن فعلا یا بفتح، جمع آں حوالی، الف اخیر را اقلند و دوم را برائے کسرۂ ما قبل بدل از یاء کردہ دریاء او غام
 کردند. و در صحراء: یعنی در وزن فعلاء بفتح اسم باشد یا صفت، و ہمچنین در انسان و ظربان سماعی است، و این مذہب ابن
 مالک ست، و مصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل کردہ. عذراء: بفتح و و شیزہ، جمع آں عذاری. جمع فعيلة: بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحیفة و صحائف، یا صفت نحو: کریمۃ و کرائم. حمامة: بفتح کبوتر، جمع آں حمام.
 ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذوائب. سفينة: فعيلة این را شامل است. جرائض: بضم اول و کسر ہمزہ مرد فریہ، جمع جرائض.
 قریشاء: بر وزن فعلاء بفتح نوعی از خرما. حزابیة: بفتح حائے مہملہ و زائے معجمہ و کسر بائے موحده و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، و اگر الف دور کنند جمع آں حزابی باشد. أَقِيلٌ: بر وزن فعیل شتر کوتاہ، جمعه: أَقَائِلٌ.
 ذُنُوبٌ: دلو پر آب، ای وزن فَعُول بفتح صفت مذکر. ضَرَّةٌ: بالفتح زنیکہ بر زن دیگر آید و گوشت پستان، جمعه: ضرائر.
 جزآں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبیحة و ذبائح، و شمال بالکسر بمعنی چپ، و عقاب بالضم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل که اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، و فاعلاء و فاعلة، و در غیر آن نیز
 آید. ^{بفتح فاء و کسر عین} أفاعِل جمع مثل ^{چون طوالق و طوالق} أجْدَل و أصْبَع، و در رھط شاذ ست. و أفاعیل جمع إقْلیم و أقوال، و در
 باطل و حدیث و عروض شاذ ست. و تفاعل مثل: تنصب و تجربة. و تفاعیل مثل: تمثال ^{مطر}
 و مفاعل مثل: مسجد و محمّدة، و در مطفل نیز آید. و مفاعیل، مثل: میعاد، و در ملعون نیز
 آید، و در موسر و منکر

که اسم ست: علم بود چوں: خالد و خوالد، یا غیر علم مثل: کاهل و کواهل. غیر عاقل: ای مذکر چوں: ناهق و نواحق.
 فاعلاء: بد و کسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة: اسم بود چوں: کاتبة، یا
 صفت نحو: ضاربة. در غیر آن: یعنی سماعاً چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس و ر فارس، و همچنین طاحونة و دخان و جز آن.
 أفاعِل: بفتح همزه و کسر عین. أجْدَل: یعنی آنچه بصورت أفعِل باشد، هر حرکتی که بر همزه و عین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آن، و در لفظ أصْبَع نه لغت آمده که بضر ب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، و أفعِل تفضیل هم دریں حکم
 داخل ست چوں: اکبر و اکابر، و بدانکه أصْبَع از أجْدَل مغنیست. و در رھط: زیرا که بصورت أفعِل نیست، و بعضی گویند:
 أَرھط بمعنی رھط آمده، و بعضی گفته اند: جمع آن ست، بریں دو تقدیر أَرھط جمع أَرھط قیاسی ست.
 جمع إقْلیم: [جمعه: أقالیم، و همچنین أقنوم و أقانیم]. ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که در آن سه حرف اصلی بود و اول آن
 همزه زائد و بعد عین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: أقاویل. تفاعل: ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.
 تنصب: بالفتح و ضم ضاد معجمه درخته. مثل تمثال: مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود و رابع آن مده چوں:
 ترکیب و تراکیب. مثل مسجد: ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
 در مطفل: [بضم میم و کسر فاء زن صاحب طفل]. ای در لفظیکه بضم میم و کسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، و در مفعِل بضم میم و فتح عین نیز آید نحو: مسند و مسانید، و در لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن و محاسن
 و مشبه و مشابه. مثل میعاد: ای لفظی که سه حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بمیم زائد و بعد عین مده زائده بود، چنانچه در "شرح
 الأصول" ست. در ملعون: [ای در اسم مفعول بریں وزن]. اگر گوئی: قاعده میعاد این را نیز شامل ست، و همچنین قاعده
 مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع سماعاً آمده؛ لہذا جدا نمود.
 و در موسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آن میاسیر و مناکیر.

شاذ ست. و فعالین مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعال جمع رباعی مجرد و ملحق بآں،
 و در خماسی بحذف خامس آید. و فعالین مثل: قرطاس و ملحق بآں. فعاله و أفاعلة و مانند آن جمع
 اسم منسوب یا اعجمی. و گاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: نساء، و جمع را جمع کنند چوں:
 أكالب و جهائل و بیوتات.

پس جمع بواو و نون برائے لفظی مجرد از تاء که علم ست
 احتراز شد از رجل

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء و فتح لام بمعنی بلاغت، و مراد از آن اسم چار حرفی که آخرش نون
 زائد بود. مثل سلطان: ای مطرد در اسمیکه سه حرف اصلی و الف و نون زائد در آخر دارد. فعال: بفتح فاء و کسر لام اول.
 جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر و قماطر، یا صفت مثل: سجل، یا علم چوں: دمشق. ملحق بآں: بشرطیکه ملحق بتکریر لام
 باشد چوں: قردد و قرادد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدول بر وزن فواعل یا فاعول یا فاعل آید.
 بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، و گفته اند بحذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فراق در
 فرزدق. ملحق بآں: [بتکریر لام چوں: جلاب و جلابیب]. بالكسرای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.
 مانند آن: ای صیغه منتهی الجموع که تاء بر آن زائد شود چوں: فواعلة و مفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت و بودن اینها بر وزنیکه
 در آن جمع اقصى مطرد بود، و تردید برائے منع خلوص ست چوں: کشامرة و فرازنة در کشمیر و فرزین. نساء: بالكسر جمع
 امرأة، و مناخذ جمع جلد بضم جیم موش کور، و مناخذ جمع خلد بضم. جمع را جمع: جمع مکسر یا صحیح، بالف و تاء یا و او و نون، و جمع
 را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، و دریں هنگام اطلاق آن بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثری و مبرد و مازنی در جمع قلت
 قیاس ست و در جمع کثرت نزد بعضی، و در "تسهیل" گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل و مفاعیل و رطبة و عنبة، و نزد
 سیبویه و معظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) أكالب: جمع اكلب که جمع كلب ست.
 جهائل: جمع جمال بالكسر که جمع کثرت جمل ست. و بیوتات: [از اینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بیوت، و آن جمع بیت ست،
 و در "شرح الأصول" گفته، مثل: کلابات و رجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف و تاء و بواو و نون هم آید چوں:
 صبرون جمع صبر بفتحین جمع صبور بالفتح. مجرد از تاء: ای تائے تانیث ملفوظ که عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو:
 طلحة و علامة خارج شد، و در آنکه الف تانیث ست چوں: سلمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواو و نون آید،
 و ملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواو و نونست، و بقید عدم تعویض احتراز از لفظی شد که در آن تاء
 عوض محذوف ست؛ چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواو و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نہ اُفعل فعلاء، ونہ فعلان فعلی، ونہ صفت مشترک. ویفتند در الف مقصوره و همزة تانیث واو شود، واما سنون در سنة وقلون در قلة وثبون در ثبة واهلون در اهل ومانند آں بخلاف قیاس ست. وجمع بالف وتاء برائے علم مؤنث ولفظی کہ درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نہ فعلاء اُفعل، ونہ فعلی فعلان. ولفظی مذکر کہ صفت غیر عاقل بود، یا مراورا جمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث درو بیگنی،.....

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. عاقل: احتراز از زید علم غیر عاقل. یا صفت: مذکر عاقل را چون: ضارب، بخلاف حائض و بازل. نہ اُفعل فعلاء: چون: أحمر حمراء، پس أحمرون گویند. نہ فعلان فعلی: چون: سکران و سگری، پس سکرانوں گویند. نہ صفت مشترک: چون: صبور و قتیل، پس صبورون و قتیلون گویند. الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، و ما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت بر آں چون: مصطفی و مصطفون. واو شود: چون: حمراؤون در حمراء علم مذکر. سنة: أصله: سنة یا سنة بمعنی سال. قلة: بالضم، أصله: قلة غوکة چوب. ثبة: بالضم، أصله: ثبة یا ثبة بمعنی گروه. مانند آں: چون: فیون در فیه، و غصون در غصه. بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم و صفت کہ مذکور شد. برائے علم مؤنث: ای مطردست، برابرست کہ علامت تائے ظاهر یا مقدر بود چون: سلمة و هند، یا الف ممدوده و مقصوره، نحو: أسماء و لیلی. درو تانیث ست: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظ یا مقدره. اسم بود: چون: بشری و صحراء و ظلمة و أرض. یا صفت: چون: حبلی و نفساء و ضاربة. نہ فعلاء اُفعل: چون: حمراء أحمر و سگری سکران، پس حمراوات و سگریات گویند؛ زیرا کہ جمع بالف وتاء فرع جمع بواو و نون است، و مذکر اینها بواو و نون جمع نکرده شد چنانکہ دانستی، و ابن کیسان جائز داشته، و اگر در مثل: سگری و حمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس فی الخضر اوات صدقة. لفظی مذکر إلخ: [از اینجا بیان تصرفات این جمع ست.] برابرست کہ مذکر حقیقی باشد یا نہ چون: صافن و صافنات و سجل و سجلات، و اگر چه آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیرا کہ از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، و این جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل و غیر عاقل آید. (شرح الأصول) یا مراورا إلخ: ای لفظ مذکر کہ جمع تکسیرش نیامده باشد و نام غیر عاقل بود چون: سراق جمع آں سراقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا کہ تکسیرش جوالیق آمده، و بوانات در جمع بوان بالکسر با آنکہ بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، و زیدات در زید گویند؛ زیرا کہ اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول) تائے تانیث إلخ: تاد و علامت تانیث جمع نشود چون، مسلمة و مسلمات.

و حکم الف و ہمزہ از مثنی بدانی، و عین تمرہ نہ اجوف فتحہ یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند،
و عین کسرۃ فتحہ و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص واوی واجوفش سکون و فتحہ، و عین حجرۃ
فتحہ و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی واجوفش سکون و فتحہ، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر
سکون ست فقط۔ و فعل کفعلة۔ و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحق تاء باخر مفردش چون:
کماء، و بحذف تاء یا یا از آخر نحو: تمر و معد و دروم،
و این طور بسیارست

از مثنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، و جائے واو شود، و جائے یاء چنانکہ گذشت۔ نہ اجوف: چون: جوزۃ و بیضۃ کہ عین آں در
جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغیر لام آید و باز ہم ساکن ماند۔ فتحہ یابد: چون: تمرات برائے
فرق میان جمع اسم و صفت، و فتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند۔
فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: بحوات و بیضات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک
ندارند۔ فتحہ و کسرہ: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، و کسرہ بمتابعت فاء، پس گفته شود: کسرات بفتح و کسر سین۔
سکون نیز خوانند: برعایت اصل، و رضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکرده۔ اجوفش: [ضمیر شین راجع بفعلۃ بالکسر ست۔]
واوی باشد چون: دیعة، یا یائی نحو: بیعة، و بہر کیف بیاء نوشته خواهد شد برائے کسرۃ ما قبل۔
سکون و فتحہ: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واو بالائے یاء، و اندلسی فتحہ ہم جائز نہ داشتہ، و فراء در تمام این
باب کسرہ منع کردہ۔ سکون نیز خوانند: برعایت اصل و خفت آں۔ اجوفش: ضمیر برائے فعلۃ بالضم چون: دولة۔
سکون و فتحہ: و ضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واو و ما قبل آں۔ صفت: چون: صعبة بالفتح، و عجلة بالکسر،
و جلوة بالضم۔ مضاعف: نحو: مدة بالفتح، و عدة بالکسر، و مدة بالضم۔
بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات و علجات و حلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ
صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآں مناسب، و در مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود
باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد۔ (منہ) کفعلة: بہ تثلیث فاء، مثل فعلۃ ست در ہمہ امور مذکور، پس براں قیاس کن۔
و در معنی جمع: از بنجا در اسم جنس و جمع شروع کردہ۔ کماء: اسم جنس گیاہ، و احد آں کماء بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء
باشد نہ در واحد کمتر ست۔ تمر: بالفتح جنس خرما، و یکے را تمرۃ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، و احدش معدۃ۔
دوم: جنس و واحد را رومی گویند۔

ومثل: ركب وخدم وظرب وعبد ورجلة ورفقة وجمال وعبيد وتوأم وقصباء
بفتحین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
 ومشیوخاء وصحابة وجزآں.
بافتح اسم جمع صاحب
 و تصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلت مدلولش، و برای تعظیم و ترحم نیز بود. و تصغیر
 معرب بر پنج وزن می آید،
 در کیت نحو در بهمات

مثل ركب: [بافتح اسم جمع راکب]. اینها همه اسماء جمعست، چنانکه سه قسم مذکور بالا اسماء جنس بود، و مصنف از هر
 وزنی در اینجا یک مثال آورد، لیکن حصر در آن نیست؛ چه فعل بافتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتحین
 چوں: ولد، و در فعلة بتحریک، نحو: فاح، و در نائحة و خوان بفتح خاء و تشدید واو و جزآں، و همیسی نمط اوزان دیگر نیز.
 ظرب: بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع ظربان. عبید: بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبد. رجلة: بافتح اسم جمع رجل یا راجل.
 جمال: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحین. توأم: بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فاعل بمعنی طفلی که با دیگر متولد
 شود. قصباء: بر وزن فعلاء بافتح اسم جمع قصبة بفتحین. مشیوخاء: بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
 جزآں: چوں: ولد بالكسر ای ولد بفتحین و فعال بافتح چوں: شبال و شبل، و فعلاں بافتح نحو: قنوة فنوان.
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل و کثیر گفته شود، و از واحد بتاء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعض
 اسماء جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چوں: کلم، و اسم جمع لاجرم برای کثیر گفته شود
 وضعاً، و میانه آن و واحد تاء و یاء فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغها ممتاز است که اسم جمع و جنس غالباً بر آن اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد باین هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد انفس آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راکب، و همچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: ثمر و ثمرة.
 ای تغییر: زیادت یاء گفت؛ زیرا که تصغیر گاهی بالف آید نحو: دواة در دابة. لفظ: اسم گفت؛ زیرا که گاهی تصغیر فعل کنند اگر
 چه شاذست نحو: ما أحیسنه. تادلالت کند: برابر است که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاهر است که متعلق به تحقیر علم است.
 حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلیم. برای تعظیم: چوں: دویهة أي داهية عظيمة، و گویند: آن فی نفس عظیم است
 لیکن مردم آنرا حقیرینند. ترحم: نحو: یا بنی، و آنهم از تصغیر کیفی است. معرب: احترام است از مبنی که عکس خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سه حرفی بر فعلیل چوں: رجیل و طلیحة و حبیلی و رجیلان
 وزیدون و هنیدات و بُصیری و بعیلک و خمیسة عشر و عبید الله، و ثلاثی مزید، و رباعی
 و خماسی اگر حرف رابع آنہا مدہ نبود بر فعلیل آید چوں: مضرب و جعیر و سفیرج، و اگر بود
 فعلیل چوں: مضرب و قریطیس و خدیریس،
 در رجل مفرد
 در بصري منسوب
 در جعفر رباعی

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنت و حرکات بخصوصا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، و تقابل
 اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنت و حرکات بخصوصا و اصلی با اصلی وزائد بازائد.
 فعلیل: بضم فاء و فتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث و علامت تشبیه و جمع و غیرہ کلمہ علیحدہ است حقیقہ، پس تصغیر جزء اول کنند؛ لہذا
 مے بنی کہ مغری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمہ دیگر نیست، بخلاف حبلی و صحراء، و جائیکہ عین ثلاثی یاء باشد
 کسرفاء در تصغیر روا بود، نحو: شیخ، و فراء بدل یاء بواو حکایت کردہ نحو: شویخ. (شیخ الأصول)
 طلیحة: در طلحة ای در آنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. زیدون: ای در مجموع بواو
 ونون. هنیدات: در هندات جمع با الف و تاء بعیلک: در بعیلک مرکب منع صرف. خمیسة عشر: در خمسة عشر مرکب
 مزجی. عبید الله: در عبد الله مرکب اضافی.

رباعی و خماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قفیر و عضیر و در قنفیر و عضر فوط. مدہ نبود: قبل تصغیر یا بعد آں.
 مضرب: در مضرب اسم مفعول از اضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیرا کہ حرف
 اصلی انداختن مے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست و گویند: حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد
 چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، و در فردق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف
 مدہ افزایند نحو: سفیرج. (شرح الأصول، جاربردی)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعلیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ
 مدہ اولاً خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند و مدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در
 کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرہ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سننیر.
 مضرب: در مضرب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.
 خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بخذف نون تصغیر کردند.

ونحو: سکران وأجمال فعیلال. وخماسی بروایت أخفش فعیلال، چوں: سفیرجل بکسر جیم.
پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مده رابع یکے را که عمده نبود بیفکنند و مده را یا گردانند چوں:
مطلق در منطلق وقلینسة وقلینسة در قلنسوة، و سلیطین در سلطان، ورواست مطلیق
بتعویض یاء از محذوف، واز سه زائده غیر عمده را حذف کنند مگر مده مذکور یاء گردد چوں:
مقیعس در مقعنسس وحر یجیم در
که تخل وزن است ای همه را در ثلاثی

سکران: [ای آنکه الف و نون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگر چه اینجا هم رابع مده است، لیکن تصغیرش بر فعیلال آید؛ زیرا که مثل الف تانیث باقی داشتن الفی که بانون یک بار زیاده شده است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع.
أجمال: یعنی جمع بروزن أفعال. أخفش: که سماعت خود از عرب بیان کرده است.
بکسر جیم: وراء، و نزد سیبویه بفتح جیم، و خلیل گفته: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میگردم ما قبل آخر را ساکن میگردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکه نحو: دینیر در کلام عرب ثابت است و ما قبل آخر ساکن. (رضی) جز مده: یعنی مده را بیفکنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. یکے را: و هر دو را حذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند که بنائے تصغیر ممکن نشود، و اینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، و حروف دوم محل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.
عمده نبود: و اگر عمده بود آنرا باقی دارند و دوم را بیفکنند. منطلق: پس در منطلق میم و نون هر دو زائد است، لیکن میم عمده است برائے بودن آں در صدر، و علامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. قلینسة: بروزن فعیللة. بحذف واو و ابقائے نون.
قلینسة: بحذف نون و ابقائے واو که بجہت افتادن بعد کسره باشد. قلنسوة: نون و واو برآں زائد است و بیچ عمده نیست.
سلیطین: کہ مده آں بیابدل شد. حذف کنند: اگر محل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمده و مده نیست اختلالے در وزن نشود همه را باقی دارند، چوں: أفعوان بروزن أفعالان کہ زوائد آں محل وزن نیست، و ہمزہ بجہت صدارت فی الجملة عمدگی دارد، بالجملة بیچ حذف نشود تصغیرش أفعیان آید.
مقیعس: نون و یک سین را حذف نمودند و میم عمده را باقی داشتند، و مبرد در تصغیرش قعیسس گوید. بحذف میم و ابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی است و ہمزہ اصلی، و برائے آنکہ مقعنسس ملحق بمحر نجم است و تصغیرش حر یجیم آید، برآں قیاس قعیسس باشد.
مقعنسس: میم و نون و یکے از دو سین درآں زائد است و میم اقوی.
حر یجیم: بحذف ہمزہ و نون و ابقائے مده کہ باشد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدہ مذکورہ زیادتی نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیشیر در مبعر، مگر در
 نحو: سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء کہ سکران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.
 الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: ححیجب و حویلی در جحجی و حولا یا. ودر
 حَبْنَطی حَبْنَط وحبیط آید. ودر اعلیٰ اُعیلیٰ و اُعیل. و ہمزہ وصل نماند، چوں: مریئۃ، ..
 کہ الف رابع ست

زیادتی نماند: اگرچہ بعضی عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نمی شود. مبعر: بدانکہ حریجیم در احرنجام اینجا باید،
 ووقوع آں سابقا از قلم ناخ ست، وآنجا قعیسیس وحمیریر در اقعنساس و احمرار باید کما لا یخفی، کذا فی "الشرح"؛ زیرا کہ
 احرنجام رباعی ست و اقعنساس و احمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف و نون مزید باشد.] کہ اینجا زائد را حذف نکنند؛ زیرا کہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست،
 ومدہ اینہا یاء نشود؛ چہ محافظت الف و نون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملۃ: اگر زیادتی مغل وزن نباشد حذف
 نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت و جحیفل در جحیفل. (منہ) حمراء إلخ: کہ الف تانیث دارد، ایں
 ہر سہ رامدہ رابع ست. قرفصاء: بضم قاف وفاء و بصاد مملۃ نوعی از نشستن، و آں رباعی مزید ست. بیفتد: از آنکہ الف تانیث
 و بجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہذا انداختند، بخلاف
 مدودہ کہ دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمرند و مثل کلمہ بک در بعلبک قرار دادند.

حویلی: بر وزن فعیلیل، الف اخیر از حولا یا انداختند حولای شد، پس الف اول بجہت کسرۃ ما قبل در تصغیر یاء گردد و در یاء
 ادغام یافت، و حویلی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آں نماند.

جحجی: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. حولا یا: نام موضوعی غیر منصرف بجہت الف تانیث.
 ودر حبنطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف در اں زائد ست و ہیچ یکے عمدہ
 نیست، والفش برائے الحاق بسفر جلست. حبینط: بنون بر وزن فعیلل اگر الف انداختہ شود. حبیط: اگر نون را الگ کنند، ودریں
 حال الف آں کہ رابعست برائے کسرۃ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۃ قاض افتاد. (نظامی) ودر اعلیٰ: ہر گاہ الف "اُعلیٰ"
 جہت کسرۃ ما قبل یاء شد در اں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع و جر، دوم: اسقاط آں و ابدال تنوین ازاں، ودر حال
 نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئۃ: بر وزن فعیلۃ تصغیر امرأۃ؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ با وصف تحرک ما بعد باقی باشد و در حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلاثی هر چه زائد است بیگنند چون: صریف در مُصَرِّفٌ و مصروف، و این را تصغیر ترخیم نامند. و باز آید محذوف در ثنائی چون: مُنِذٌ و وَعِيدٌ و بُنِیٌ و بُیِّنَةٌ در مُذٌ و عِدَّةٌ و ابن و بنت، و تائے مقدره در مؤنثه که ثلاثی بود یا بماند، نحو: هِنِیدة و عِنِیقة، و مبدل منه بزوال علت ابدال ای بسبب آن چنانکه در جمع تکسیر نحو: مُوَازِین و مَوِیزِین و اَعِیاد و عُیید در عید گویند؛ تا ملتبس نشود در جمع تکسیر در تصغیر

بأعواد و عوید و رعود الف ثانیة
 جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلاثی: و در رباعی هم نحو: زعفران در زعفران. بیگنند: عمده باشد یا غیر آن، محل وزن شود یا نه، و اینجا عوض محذوف نیارند. مصروف: اسم فاعل و مفعول از تصریف. و این را تصغیر: و این قسم نزد فراء و ثعلب باعلام مخصوصیت، و گاهی حرف اصلی اندازند، چون بُرِیة در ابراهیم، و سُمِیع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند. باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعاده آں برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد و نون تصغیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی است. منیذ: بردن نون محذوف که عین کلمه است، و وعید بردواؤ که فاء است، و بنی و بنیة بردواؤ که لام است، أصلهما: بنو و بنوة، چون یائے تصغیر باواؤ جمع شد قاعده سید کردند. و تائے مقدره: یعنی باز آید اگر چه زائد است؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جز و دوم مرکب مضغ شده است. ثلاثی بود: یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا هنگام آں بر سه حرف ماند. هِنِیدة: در هند که ثلاثی است قبل تصغیر. عِنِیقة: در عناق بزغاله ماده، و آں اگر چه چار حرفی است لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد و سه حرف ماند. مبدل منه: ای باز آید حرف مبدل منه. در جمع تکسیر: هم باز آید نحو: موازین. مویزین: در تصغیر میزان، أصله: موزان، و او بعد کسره افتاد یاء شد، و این علت در تصغیر نمانده؛ لہذا و او باز آمد، و اگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، و او مضموم در صدر بتاء بدل شود، این علت در تصغیر هم است، پس تریث گویند، و همچنین در قائم قویم بهمزه، أصله: قاوم، و علت قلب وقوع آں در عین کلمه و تعلیل در فعلست و آں هنوز باقی، و جر می قویم بترک همزه گوید؛ چه علت ابدال و او قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست و در تصغیر نماند، و رضی گفته: سیبویه نیز همین گوید و نحویان برال اتفاق دارند. و اعیاد و عیید: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، و او مبدل منه را باز نیارند. الف ثانیة: زائد باشد چون: ضارب و ضویرب، یا مجهول الأصل نحو: صابئة نام درخت، و حال الفش معلوم نیست تصغیر آں صویبة، و الف که بدل از یائے اصلی بود، چون: ناب و او نشود تصغیرش غیب آید، كما في "الرضي"، و اگر مصنف گفته: مده ثانی و او و ثالث یاء گردد اگر نبود اخبر بود، فافهم.

واو شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمِیرٌ وَذُلِیْ وَأُسَیِّدٌ، وَقَلٌّ أُسَیُّودٌ، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیا مانند عَطِیٍّ وَمُعِیَّةٌ در عطاء و معاویة وَأُحِیٍّ در أحوی، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد أبوعمر و أُحِیٍّ وَأُحِیٍّ بود، و نزد بعضی أُحِیٍّ وَأُحِیٍّ، و بعضی أُحِیٍّ وَأُحِیٍّ، و در جمع کثیر تصغیر نشود
مرد سیاه مو

واو شود: زیرا که الف حرکت را بر نتابد و واو مناسب ضمّه است. کیاء ضیراب: که آنهم واو شود؛ چه یاء بعد ضمّه مناسب نیست. یاء گردد: و یاء در یائے تصغیر مدغم گردد، و این وقتی است که محلّ وزن نبود، و الا بیفتد نحو: مقال تصغیره مقیل. کالواو: که آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد یاشد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عَجِیْزٌ، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصله: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جَدِیْلٌ، یا اصلی نحو: أُسَیِّدٌ در أُسود، أصله: أُسَیُّودٌ. (شرح الأصول) حُمِیرٌ: بر وزن فعیل در تصغیر حمار. دلی: بر وزن فعیل در دلو. قَلٌّ أُسَیُّودٌ: بتصحیح بنظر تصحیح مکسر نحو: أُسَاوِدٌ، و مکسر نحو: أُسود. عطاء: أصله: إعطاء، و واو از طرف بعد الف همزه شد و در تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، و واو مبدل منه باز آمده از طرف، و کسر ما قبل یاء شد، و برائے استثقال از اجتماع سه یاء بیفتاد. معاویة: الفش هنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معیویة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افکندند.

أُحِیٍّ: أصله: أُحِیْیُ، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. نزد عیسیٰ: و سیبویه و غیره غیر منصرف گویند؛ زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت همزه بر صدر است اگر چه وزن متغیر گردد، چوں: أفیضل، و در خیر و شرّ آں زیادت نماند قیاس برآں نیاید. (نوادِر الوصول، جار بردی) بتغییر وزن: فعل از حذف چوں: خیر و شرّ که بالاتفاق منصرف است. أُحِیٍّ: بکسره و تنوین در رفع و جر؛ چه ضمّه و کسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. أُحِیٍّ: بفتح یاء که ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او منسیا حذف نشود. أُحِیٍّ: یعنی در رفع و جر و واو بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أُسَیُّودٌ، و واو اخیر بعد قلب آں بیاء مقدر کند برائے ثقل ضمّه و کسره بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه) أُحِیٍّ: بابقائے یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

و در جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند و جمع کثیر بر کثرت آں، پس میان هر دو منافات است، هَاں جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست؛ لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسر است روا باشد که رد بواحدش نمایند و تصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: أرغفة و رغیفات، و در جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصله نیست، و جمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن یحّ مفرد باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم که بر وزن عثمان است. (شرح الأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات و عبیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات و موصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذیا و تیا، و ذیان و تیان، و اولیاء و اولیا و الذیا و التیا، واللذیان و اللتیان، والذیون و التیات و الذین و اللاتی، و اولاء بالمد و اولی بالقصر و الذی و التی

پس جمع صحیح: کنند بواو و نون، یا بالف و تاء. غلمان: آنرا بلام کہ واحد قیاسی و مستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواو و نون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی کہ واوست رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروهی از مردم دونده، و آن را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، و آن عبدودست مثلاً، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواو و نون جمع نمایند، و مثل: محاسن کہ محسن واحد قیاسی آن مهمل، و حسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رونمایند و حسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: در غلمان بعد کردنش جمع قلیل کہ غلمة است. غیر: و "غیر" اگر چه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، و در "أصول" گفته: زیرا کہ مغایرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر ست؛ چه شنی و مجموع نمی شود اگر چه مغایرت بهمیومثلت متفاوت ست، و سوا و سوی ہم بر آں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا کہ هنگام عمل بشبه فعل غالب است، و فعل مصغر نشود. جائز نبود: و همچنین اسمائے شہور چوں: شعبان و رمضان، و ایام أسبوع چوں: ثلاثاء و أربعاء نزد سبویہ، خلافاً للبعض، و اسمائے اللہ تعالی و انبیاء علیہم السلام، و ابن قتیبہ دانست کہ مہمین تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اور انوشث کہ ازین قول پر ہیز.

در فعل: و اسم فعل، و ما أمیلحه و ما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابهت با اسمائے متمکنہ در تشنیہ و جمع و فاعلیت و مفعولیت و جز آں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون کہ مشابہ تشنیہ است گویا کلمہ دیگر ست؛ لہذا الف قبل آں آمد، و همچنین ہمزہ اولیاء و نون الذیون.

در الذین: ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد و الف بعد آں افزود مشابہ تشنیہ گردید؛ لہذا الف را واو کردند و رفع، و یاء در نصب و جر. و اللاتی: ای را بواحد رد کنند یعنی التی و تصغیر آنرا کہ التیا ست بالف و تاء جمع کنند، سبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، و انخفش تصغیر لفظ اللاتی و اللاتی رواداشتہ. (منہ)

وَأَنسِيَان وَعُشْيَشِيَّة وَأَغِيلْمَة وَأَصْيِيَّة شاذ.
و نسبت:

ای الحاق یائے مشدود بآخر کلمه؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بدلول آں نحو: عربی و یائے مشدود برائے مبالغه نحو: أَحْمَرِيٌّ و برائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه علم شوند، پس بیفتد در تائے تانیث چوں: رجل كوفي وامرأة كوفية، و دوزیادتی تشنیه.....

أغیلْمَة: در غلْمَة و قیاس غلیه بود. أَصْيِيَّة: در صبیّه و قیاس صُبیّه بود. شاذ: زیرا که موافق قیاس نیست، و رضی گفته: کسے که انسان رازنسیان مشتق داند اُنسیان نزد او قیاس ست، و در "جار بر دی" ست: که قیاس عشیشیه عشیه چوں معیه بود، لیکن برائے لزوم التباس به تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس عین آسانست، و أغیلْمَة گویا تصغیر أغلْمَة جمع قلت غلام ست، و أَصْيِيَّة تصغیر أَصْبِيَّة جمع قلت صبی، و فعال بالضم و فاعیل برأفعله جمع میشود. (منه)
یائے مشدود: نه ساکن؛ تا بیائے متکلم التباس نرود. بآخر کلمه: زیرا که چوں اعراب عارض ست و محملش آخر.
تا دلالت کند: غرض از نسبت آنست که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اهل آں شهر یا صنعت، و فائده آں صفت ست. (جار بر دی) بدلول آں: معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفته برائے شخصیکه گوید: کنت کذا و کذا اینجا نسبت بلفظ "کنت" مراد است. (شرح الأصول) برائے مبالغه: در صفت و برائے وحدت در اسم جنس چوں: روم و حبشی.
لاحق نشود: بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها. (رکاز الصول) مگر آنکه: چه دریں وقت از معنی حرفی و فعلی برمی آیند، پس در تغلب و لما اسم تغلی و لموی گویند. (منه)

پس بیفتد: چه اگر باقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیه. تائے تانیث: در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نه. کوفی: در منسوب بکوفه.
دوزیادتی: و در اں دو صورتست، یک: آنکه تشنیه و جمع را بواحد نه برند، بلکه علامت آں دور کنند، و در نسبت بزیدان و زیدون زیدی گویند، و فرق از واحد بقرینه حاصل شود؛ چه اگر جاء زیدونی و رأیت زیدینیا مثلاً گویند اعراب بحرف و حرکت جمع شود، و همچنین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکه تشنیه و جمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضی جایافته نشود، و ارضی بسکون راء در ارضین بفتح راء مؤید وجه دو مست، و نسبت بشبه تشنیه و جمع مؤید صورت اول.

و جمع صحیح و شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قَنَسَرِی، و یائے مشدود بعد اکثر از دو حرف مثل: کرسی و شافعی و بخائی و مرمی در کرسی و شافعی و بخائی و مرمی. و رواست در و مَرَمَوِی، و واو رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِی، و یائے مکسور از یائے مشدود کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیدی و مہیمی ^{ای بیفتد} در مہیم کہ نہ تصغیر مَہَوَم ست؛ زیرا کہ در و مہیمی گویند، و یائے اول در فعیل و فعیلة و فُعِل کہ ناقصند و دوم واو شود و عین فتحہ یابد مثل: غنوی و قُصَوِی، ^{برائے تفت} ^{در غنی و غنیة}

جمع صحیح: بو او و نون یا بالف و تاء. شبہ آں: چوں: اثنین و عشرين نسبت بآں اثنی و عشري. مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تشبیه و جمع نمانند، و زیادت آں چوں زیادت مفرد گردد. معرب بحرکت: و اگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند و قنسرے گویند. قنسرے: منسوب بقنسرین نام شہرے، و در حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدود: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد و یائے نسبت لاحق شود. و و حرف: و آنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسی: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیت. شافعی: منسوب بشافعی، مثال یائے زائد بعد چار حرف. بخائی: بتقدیم بای موحده بر خائے معجمہ. بخائی: نام مردے و غیر منصرف ست؛ از آنکہ در حقیقت جمع بخئی ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بو او بدل نمایند. ضربی: در نسبت بضر بو او ہر گاہ علم باشد. یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزن کہ باشد برائے استتقال دو یائے مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند و اگر چہ حذف از آخر دے ست، لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، و از دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفکنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدود میماند، و مکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر این وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضی) صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محی بروزن مصرف مکسور را نیندازند، بلکہ ثالث را، گویند: محی]. بیک حرف، و اگر قبل از ان بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نکیلی در نکیل بروزن فعیلی. مہوم: بلکہ اسم فاعل ست از مہویم بمعنی سرفروا فکندن از خواب کذا فی "الصراح". مہیمی گویند: باقلے یائے مشدود زیادت دیگر عوض واو محذوف؛ چہ ہر گاہ مہوم را مصغر کردند یک واو از مشدود انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہیوم گفتند، و قاعدہ سید کردند. (شرح الأصول) یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، و اختصاص باول جہت سکون و ضعف آنست. واو شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدود. قصوی: در قصی بروزن فعیل بضم فاء و فتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تحوي، وواؤ وياؤ فعولة وفعيلة كه نه مضاعف اند و نه اجوف، مثل: شَنِّيَّ ^{وَعَيْنُ فَتْحٍ يَابِدُ} و حَنَفِيَّ، و مبرد در عَدُوَّة عَدُوِّيَّ گوید، وياؤ فعيلة غير مضاعف، مثل: جَهَنِيَّ وَاُمُوِيَّ كَسْرَه مِيَانَه ^{بِضْمٍ فَاءُ فَتْحٍ عَيْنُ} سه حرفی فتح گردد، مثل: غَمَرِيَّ و شَقَرِيَّ. و در اِبل روا كه بماند يائِ آخر ثالث كه بعد كسر ه ياياء ^{بِضْمٍ فَاءُ فَتْحٍ عَيْنُ} بود واؤ شود و بعد فتح گردد، نحو: عَمُوِيَّ و حَيُوِيَّ و طُوُوِيَّ، و رابع بيفتد يا واؤ شود و بعد فتح گردد ^{مَقْدَرٌ بَاشِدٌ يَظَاهِرُ} نحو: قَاضِيَّ و قَاضُوِيَّ، و جزاں بيفتد نحو: مُشْتَرِيَّ و در مُحَيَّيَّ بعد حذف ^{دَرْ حَيٍّ بِتَشْدِيدِ يَاءٍ}

بنابر قول اول بنابر رائے ثانی برائے طول بناء

در تحية: وَاں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست و وزن آں تفعلة است، ليكن الحال وزن فعيل در صورت پذيرفته. وواؤ وياؤ: افتادن هر دو بجهت فرق میان ذو التاء و غير آں، و خاص بذو التاء شد؛ زیرا كه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واؤ وياؤ هم انداختند؛ زیرا كه تغير با تغير محال ست دارد. (منه) نه مضاعف اند: [چون: ضرورة و شديدة.] زیرا كه حذف در اں موجب زيادت ثقل می گردد؛ چه اگر در شديد شدیدی بی ادغام و در طویل طویلي بدون ابدال گویند ثقیل بود، و اگر ادغام کنند تغير بسیار کرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيلة از يمن. حنفي: در حنیفة نام قبيلة از عرب. در عدوة: ای در مطلق فعولة واؤ نیندازد، گوید: ضمه بياؤ مشدو ثقیل نيست نحو: سَمَرِيَّ بِضْمٍ مِيمٌ در سَمَرَة، همچنين واؤ هم ثقیل نه بود، و شنئي نزد او شاذست. عدوي گوید: و سيبويه عدوي بر وزن شنئي. غير مضاعف: [نحو: مدیده گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفی معتل گردد؛ زیرا كه يائِ مفتوح بعد ضمه ثقیل نيست. فتح گردد: برائے کراهت توالی دو کسره و دوياء. واؤ شود: برائے کراهت مذکور، و از انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمی آید.

بعد فتح گردد: برائے کراهت اجتماع کسرات و ياءات. عموي: در عم، أصله: عَمِيَّ بِكَسْرِ مِيمٍ، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عَمِيَّ عَلَيْهِ الْأَمْرُ ای مشتبه شد، پس هنگام نسبت يائِ مقدره واؤ شد. طووي: در طي، أصله: طَوِيَّ بِكُونٍ وَاؤٌ در نسبت و دوم واؤ شد، وحيي وطيي باقائے ياء شاذست و نزد ابو عمرو قياس.

واؤ شود: زیرا كه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزله معدوم شمرده كلمه سه حرفی قرار دادند و تخفيف بقدر امکان نمودند و حذف کردند؛ زیرا كه فِي الْجُمْلَةِ تخفيف بجهت سکون در آنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (رکاز الأصول،

شرح الأصول) جزاں: خاس باشد يا زياده. مشتري: در مشتري اسم فاعل و مستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: مَحْيِيَّ بَرُوزِ مَصْرَفٍ، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیی و محوی گویند. الف ثالث واؤ شود، نحو: فَتَوِي، چنانچه رابع اگر اصلی
 ست یا الحاقی. ورواست حذف آں، ^{باثبات یائے مشدود اول} نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، واگر نه بیفتد یا واؤ شود،
 چوں: حُبْلِيٌّ وَحُبْلَوِيٌّ وَحُبْلَاوِيٌّ، ^{برائے مشابهت اصلی} ودر خامسه حقیقی یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ وَجَمَزِيٌّ. ^{برای آنکه زائد ست}
 همزه مدوده اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست واؤ شود
 و جوبا، نحو: حمراوي،
 در حمراء

محوی: ای بخذف یک یاء از مشدود اول و قلب دوم بواؤ، بلکه بخذف یائے زائد و قلب اصلی بواؤ، کذا فی "شرح الأصول"،
 و نزد ابو عمرو محوی بهتر ست، و نزد مبرد محیی. الف ثالث: که آخر اسم مقصوره باشد.
 واؤ شود: [و حذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست که بدل از واؤ باشد از یاء، خواه مجهول الأصل،
 اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکه اجتماع کسره و یاء ات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واؤ
 برند. (جار بردی، شرح الأصول) فتوی: در فتی و رحوی در رحی.

چنانچه رابع: ای واؤ شود بدل از واؤ بود خواه از یاء. (جار بردی) أعشوي: در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واؤ اصلی
 است. أرطوي: در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. أرطاوي: یعنی زیادت الف قبل واؤ برائے تخفیف از آوردن
 مدہ میان فتح و واؤ ہم جائز ست، و همچنین أعشاوي، و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واؤ و مثال اصلی لموي در لما علم، و جائز
 ست در اں لمي و لماوي. واگر نه بیفتد: ای اگر الف رابع اصلی مبدل از ان و برائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، کذا فی
 "شرح الأصول". خامسه: که پنج حرف دارد. حکمی: که چار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف
 خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. حذف ست: برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفی باید،
 و مصطفوي قول عامه غلط است. جمزي: در جمزی بفتحات تیزرو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خرتیزرو.

همزه مدوده: که بعد الف زائد افتد. اصلی ست: نه زائد و نه مبدل و نه برائے تانیث. نزد اکثر بماند: و بعضی بواؤ بدل کنند؛ زیرا که
 همزه از واؤ ثقیل ست، و همزه مدوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیرا که مدوده دو حرف ست، و بجهت حرکت قوی گردیده، بخلاف
 مقصوره ساکن. قراءي: در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. واؤ شود: برائے فرق میان اصلی و زائد تغیر اولی ست، و بیاء بدل
 نکنند؛ برائے کراهت یاء ات، و اثبات و حذف آں ہم حکایت کرده اند، و جلوي و حروري در جلولاء و حروراء نام دوده نزد
 جمهور شاذ ست، و گاہے واؤ مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضی، جار بردی، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: کساء و علباء. ویاء در نحو: سقایه و حولایا همزه گردود، و در رای و رایة بماند یا همزه شود یا واؤ وظی و ظیبة و غزو و غزوة و مانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس در آنچه بتاء ست عین فتحه یابد ویاء واؤ شود، و در اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممتنع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: أخوی و ستهی، و در شیه: و شوی،
وزجاء نحو یان
بقیاس صحیح نحو ظی
که حرفی از ان افتاده

واگر نه: ای نه اصلی بودن. برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق. جوازا: زیرا که اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، و ابقا هم جائز است؛ چرا که یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، با جمله هر دو رعایت کردند. کساء: و أصله: کساو، همزه آن بدل از اصلی. علباء: بالكسر عصب گردن، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس است. یا در نحو: مراد از ان یائست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد. سقایه: بر وزن فعالة بالكسر والضم پیانه شراب. همزه گردود: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و هم از ان که هر گاه تاء و الف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء به همزه نماند، و این همزه را واؤ نکلند چنانکه کساء؛ تا دو تغییر لازم نیاید، و در لغت و واؤ هم شود. رایة: ای یائیکه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا همزه شود: [برائے مشابهت حلی در سکون ما قبل]. نحو: سقای برائے مشابهت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واؤ: نحو: راوی؛ زیرا که واؤ قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آن: ای لفظیکه آخرش واؤ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد. بتاء ست: واوی بود خواه یایی نحو: ظیبة و غزوة، و نزد ابن مالک و غیره صرف دریائی. فتحه یابد: تا میان آنچه بتاء و بغیر تاء ست فرق شود، چون تاء در نسبت لا جرم می افتد تغییر دیگر در ان کردند که تغییر مجانس تغییر است. (شرح الأصول) واؤ شود: یعنی در نحو: ظیبة، و واؤ در نحو: غزوة بحال مانده. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لا مش نسیا منسیا محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب و امتناع، و آن سه قسم است، یکی: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض به همزه، سوم: ساکن الأوسط، همچنین. و ر أخ: أصله: أخو بتحریک لا مش نسیا محذوف ست. ست: أصله: سته بتحریک سرین، لا مش نسیا محذوف ست. أخوی و ستهی: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد. شیه: أصله: مثالی ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

و در عده: عِدِّيٌّ، و در سہ: سہي، و در دَم: دَمِيٌّ و دَمَوِي، و در حر: حَرِيٌّ و حَرَجِيٌّ، و فم: فَمِيٌّ و فَوہِيٌّ، و در ابن و ابنة: ابْنِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و اسم: اِسْمِيٌّ و سَمَوِيٌّ، و ابنم: اِبْنَمِيٌّ و بَنَوِيٌّ، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، و در اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُختی و بنتی، و در کلتا کہ اصلش کلوی بود کَلَوِيٌّ، و نزد یونس کَلْتِي و کَلْتَوِي و کَلْتَاوِي. و لاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یا مر اور او احد موافق نبود، چوں: مَدَائِنِي
چوں دم و حر و اسم در نسبت
مثل حبلاوي کہ گذشت ای نسبت

عده: أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف در آں ممنوع است. سہ: أصله: ستہ، لامش صحیح ست عین محذوف درو ممنوع. دم: أصله: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رد محذوف و عدم آں جائز، و ہمچنین در حر و فم. ابن و ابنة: أصلهما: بنو و بنوة بتحریک لام کلمہ محذوف است و عوض آں ہمزہ وصل آمدہ. ابني و بنوي: بے رد محذوف و رد آں وحذف ہمزہ، و ابنوي گویند: برائے اجتماع عوض و معوض عنہ. فم: أصله: فوہ، لامش محذوف ست و میم بدل از واو. اسم: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست و عین ساکن و ہمزہ عوض. سموي: بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بسکون میم. و ابنم: ای در ابن کہ میم افزايند ہنگام نسبت سہ وجہ ست، یکے: ابنمِي بکسر نون نزد جمہور؛ زیرا کہ نولش تابع میم ست، و میم در نسبت لاجرم مکسور، و نزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم و ہمزہ. ساکن بود: زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. اُخت و بنت: أصلهما: أخوة و بنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند و ہمزہ را مضموم و یا را مکسور و خاء و نون ساکن کردند. مانند اُخ: پس اُخوي و بنوي گویند، و تائے تانیث دور کنند. کلوي: بر مذہب مختار واو برائے اشعار تانیث بیابدل شد. کَلَوِي: تائے تانیث را حکم اصلی داد؛ زیرا کہ عوض محذوف است، و نزد سیبویہ، بحذف تائے مبدل و آوردن واو مبدل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع.

کَلْتِي: بحذف الف؛ زیرا کہ تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: اُختی. کَلْتَوِي: بابدال الف بواو چوں: علوي.

واحد موافق إلخ: برابر ست کہ واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن کہ جمع مدینة و نام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِدِي، وبمركب اگر علم ست، پس از
 غیر اضافی جزو دوم بیفکنند چون: بَعْلِي وتَأْبِطِي، واز اضافی اگر کُنیت ست، یا مدلول جزو
 دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبَيْرِي ورسولي، وإلا ثانی نحو:
 امرئي، وما ندر اَازِي
 همان جزو دوم

أنصاري: در نسبت بالنصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول اللہ ﷺ را یاری دادند، ولفظ أنصار نام این گروه شد.
 محاسني: در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود؛ چه آن جمع حسن ست، وقیاس جمعش أفعال وفعول ست، ولبعضه
 همچو جمع را بهمان واحد غیر قیاسی برند، ویا نسبت بدان لاحق نمایند، وحسنی در محاسن گویند.
 وإلا رد کنند: زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، ومفرد برائے حصول این
 غرض کافی ست؛ لهذاعلامت تشبیه وجمع می اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)
 اگر علم ست: ورنه برائے هر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت بیکه بجمع نشود. از غیر اضافی: اسنادی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن
 حرف یا نه. جزو دوم: بجہت بودن آنرا محل تغیر، وبمتره تائے تانیث، وامکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالباً، و برائے
 ثقل در بقائے هر دو کلمه. (رکاز الأصول) بعلي: در بعلبك که مرکب مزجی ست، وپنچین سیویه وخمسہ عشر، ولبعضه در
 عدد منع کنند، ولبعضه گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعلبك بکي هم جائز دارند، و ابو حاتم نسبت بهر دو جزو را
 داشته بعلي بکي گفته، ولبعضه بعد هر دو جزو یائے نسبت آرند، نحو: بعلبك. (شرح الأصول)
 تأبطي: در تأبط شرا که علم باشد. از اضافی: حذف کنند و یائے نسبت در اول لاحق نه نمایند.
 اگر کُنیت ست: اینجا جزو اول را از ان حذف کنند که مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، پنچین دیگر آنچه مشترک باشد،
 چون: لفظ عبد الله وعبد الرسول، لیکن شرطست که در اینجا ثانی مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عبد مناف که حقیقه غرض عبدیت
 مناف نیست عبدي گفتند، والتباس اشتراک را مضائقه نکردند، ومنافی هم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)
 زُبَيْرِي: در ابن زبیر که کُنیت ست و جزو دوم مشهور هم، پس این مثال هر دو میتواند شد.
 رسولي: در عبد الرسول، و اینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. امرئي: بکسر راء وفتح آن نحو:
 امرئي در امرؤ القیس که جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمتره بعلبك شد، و مرئي بفتح راء و سکون آن نیز گویند وقت رد
 باصلش که مرء بالفتح است. (رکاز الأصول، جار بردي) رازي: در ري نام شهر باضافه الف وزائے معجمه.

وَرَجُلٌ مَرُوزِيٌّ وَبَدَوِيٌّ وَهِنْدَوَانِيٌّ عِبْقَسِيٌّ وَعَبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذٌ سَتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نسبت بادیه برائے شمشیر منسوب ہند از عبد شمس در عبد الدار خلاف قیاس ساختہ میشود
 اسم الشيء فَعَّالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اُنصَتَ یوم جَدُّ طَاهٍ زَلَّ اُمَّا ہمزہ می آید
 بدل از حرف لین در دَابَّةٌ وَعَالَمٌ وَبَازٌ وَشِئْمَةٌ وَمَوْقِدٌ، وَازْهَاءٌ وَعَيْنٌ دَرْمَاءٌ وَأَبَابٌ بَحْرٌ، ...

رجل مروزی: بزیادت زاء و مرد نام شہرے، وصفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی، بر قیاس گویند، گویا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی "الجار بر دی". عبقسی: در عبد القیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند.

اسم الشيء: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے. لِعَامِلِهِ: کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عَوَاجِ عَاجِ فَرُوش. صَاحِبِهِ: کہ کثرت بملا بست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان. مَفْعَلَةٌ: چوں: مَأْسَدَةٌ برائے زینے کہ در ان شیران بسیار باشد.

ابدال: و آں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عِدَّة و ہمزہ در ابن کہ عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر
 مجازاً، و ہمچنین تاء در أخت و بنت بجائے واؤ نہادہ اند اگر چہ مجاور و مقارن آنست؛ لہذا گویند: کہ وزنش فَعَّةٌ است نہ فعل، و واؤ
 در اں محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدست الف نہ محذوف، و طریق شناختن ابدال چند چیز ست کہ در
 "شافیہ" و "شرح اصول" بیان کردہ. حرف ابدال: مراد ازیں آنست کہ ابدال جز بایں حروف نہ شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ
 مبدل باشد، و نیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکہ بعضے چنانکہ می آید. (رکاز الأصول)

نہ برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.
 اُنصَتَ: خاموش شد روزیکہ جد طاہ نام لغزید. دَابَّةٌ: فتح ہمزہ، أصلہ: دَابَّةٌ بِالْفِ سَاکِن. باز: بسکون ہمزہ لغتے ست در
 بازی، و اصلش بالف مبدلہ از واؤست، و دلیل واوی بودنش ابواز جمع اوست. مَوْقِدٌ: بہمزہ اصل آں واؤست مر از وقود.

از ہاء و عین: ای بدل از ہاء و عین. ماء: أصلہ: ماءٌ بَدَلِیلُ أَمْوَاهِ وَمِیَاہِ وَامْوَءٍ، وَمِیَاہُہُمْ آمَدَہ. أَبَابٌ بَحْرٌ: در عباب بحر، عین
 بہمزہ بدل شد، و عباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واؤ و یا و ہا و ہمزہ، چوں: طائی و آل، و یاء از واؤ و الف و ہمزہ، چوں: صیم و صبیۃ
و حبلی، و از یکے از دو یاسہ حرف تضعیف و از نون سماعاً کثیراً، چوں: دینار و املیت و قصیت
و أناسی، و نزد بعضے املیت امللت و ولغت مستقلند، و از عین و باء و سین و ثاء در ضفادی.....
نوحده مہملہ مثلثہ

طائی: و طیبی. بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد و اول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسائی اول ست، واؤ بالف بدل شد، و آل بقیاس اقربست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کرده، و نزد بصریان اصل آل اہل ست، ہاء بھمزہ بدل شد و ہمزہ بالف، کما فی "شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیرا کہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمیشود، و نزد بصریان الفش بدل از ہاء و ہمزہ است" ساقط شد، و این مثال برائے ابدال واؤ و ہاء بنا بر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، و جز بواسطہ ابدالش نمیشود، و از اینجا وجہ آل در یابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائی اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیا از ذئب بھمزہ. صبیۃ: از صبوة جمع صبی. حبلی: بیا از حبلی بالف. دینار: در دنار بتشدید نون بدلیل دنانیر. املیت: از امللت از املال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلِيُمْلِلِ الَّذِي﴾ (البقرة: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمْلَىٰ عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ۵). قصیت: از قصصت، و تقصیص ناخن چیدنست، و جار بردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت اظفاری این باشد کہ آوردن اقصای آن؛ چہ سر ناخن بر میشود و همان اقصی است. أناسی: از أناسین جمع انسان، و مبرد گفتہ: أناسی جمع إنسی است، پس یاء بدل از نون نباشد. جوابش دادہ اند کہ یاء در انسی برائے نسبت ست جمعش أناسی نیاید. (شرح الأصول، رضی) و ولغت مستقلند: زیرا کہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل و دوم را فرع گفتن معنی چہ؟ و از عین: ابن حاجب گفتہ کہ این ابدال ضعیف ست، و جار بردی امثلہ از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضفادي جمه نقائق

و در باء:

من الثعالي ووخز من أرائها

و در سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

و در ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي وأنت بالهجران لا تبالي

و این اشعار ضعف را رفع نمیکند. ثعالی: از ثعالب جمع ثعلب.

و ثعالي و سادي و ثالي، و واو از یاء و الف و همزه، نحو: هُوَ، و میم از واو در فم، و از لام تعریف در
 "لیس من امیر امصیام فی مسفر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بنات مخر و ما زلت راقما و من کشم و نون از واو و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از یاء و واو و سین و با و صاد، چون: أتلج
 عطف بر یاء از ثالث عطف بر یاء عطف بر واو

در اوج بمعنی ادخل

و الف: چون: أوادم، و همزه نحو: جون و جونة که در اصل بهمزه بود. هُو: صیغه مبالغه از هُی، أصله: هُوی بر وزن فَعول،
 و قیاس آن بود که واو یاء می شد. فم: أصله: فوه، باء حذف شده و او بمیم بدل گردید. در لیس إلخ: قول نبی است ﷺ، و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت ﷺ نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعرے ازینان گوید:

ذاك خَليلي وذو يعاتبي يرمي ورائي بامسهم وامسلمه

و از نون: ای جائیکه نون ساکن قبل یاء موحده باشد در یک کلمه، چون: عنبر، یا در دو کلمه نحو: سمیع بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضی) شنباء: بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی و خوش آبی دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزو ما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخوه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، و باء شدیدة مجهوره شفوی، پس خروج از نون
 بحروف مخالف آن موجب ثقل است، و ادغام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بمیم که مشارک نون در غنه و موافق باء در
 مخرج بود بدل کردند، و لفظی در عرب نیست که قبل باء آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. و طامه الله: [خمیره کرد او را خدا بر نیکی]. از طامه ای طین او ساخت و خمیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طانه و طامه دو لغت است، در "ارتشاف" است: که آنچه مدعیان اصالت طانه گویند: که بطیم جائی بطین
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. و از باء: ای بدل میشود هم. بنات مخر: از بنات بخرای دختران بخار، و آن
 ابر تک است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لهذا بدخریت آن نامزد شد، ابن جنی گفته: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعید
 نباشد. (شرح الأصول، رضی) راقما: و راتبا ای همیشه بودم مقیم. من کشم: از کتب ای قریب شد.

صنعانی: در نسبت بصنعا، گویا اول صنعاوی گفته و او را بنون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را بنون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبرد گوید: همزه فعلاء در اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی،
 شرح الأصول) لعن: در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست وذعالت ولصت، وهاء از تاء ^{عطف بر تاء} وهمزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكُ وَهَنْ فَعَلْتُ ^{از ارقّت ای ریختم} ^{از ارحّت راحت دارم} ^{در ان شرطیه}
 فعلتُ ویا هناه، واز الف در مَهْ وَأَنَّهُ، ولام از نون وصاد در أَصِيْلَالٍ وَاَنْطَجِعْ، وطاء وودال از ^{بدل می شود هاء} ^{ای استفهامیه} تاء نحو: حُصِنْتُ وَفُزِدَ وَاجْدُمُعُوا وَدَوَّلُجْ، وَجِیم از یاءِ مشدّد در حالت وقف نحو: فقیمج، ^{فوقانیّه}
 واز محقّف، نحو: حجتج وَاَمْسَجَت. ورواست ابدال صاد از سین که قبل غین وحاء قاف وطاء ^{مهمله} ^{مهمله} ^{مهمله}
 بود، نحو: أَصْبَغُ وَصَلِخُ وَمَسْ صَقْرُ وَصِرَاطُ، وابدال زاءِ از سین وصاد که قبل دال و نون و ساکن نحو: ^{در سطر پست کشید}

طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم بتاء بدل شد. ذعالت: در ذعالب بمعنی پارچه کهنه، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. از تاء: فوقانیّه نحو: رحمه در وقف. هیاك: از ایاك، وهیاك نستعین قراءت آمده.
 یا هناه: بمعنی هن بنداء، أصله: هناو، واو متطرف همزه شد و همزه هاء گردید، ورضی گفته: نزد بصریان بدل از واو است، و نزد ابوزید و انخفش برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، وهو ضعیف. أَنَّهُ: ای انا ضمیر متکلم. أَصِيْلَالٍ: أصله: أَصِيْلَان، تصغیر أَصِلَان جمع أَصِيل وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رَغِيفٌ وَرَغْفَان. انطجع: أصله: اضطجع، وآل لغت ردی است.
 حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت و فوز، وایں قسم شاذست برائے تغیر ضمیر.
 اجدمعو: وآل شاذست در اجتماعوا. دوجل: در توجل موضع دخول و حشيان. فقیمج: در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیلہ، ابو عمرو گفته: یکے را از بنی حنظلہ پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمج. (جار بردی) از محقّف: متصل یا منفصل، بیک حرف یابدو، یا به حرف. حجتج: أصله: حجتی ای حج من، شاعر گوید:

لَا هُمْ إِنْ كُنْتَ قَبْلَتْ حَجْتَجْ

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أَمْسَجَت: در أَمْسِیت، وبعضی گویند: مر جیمش بدل از الف اسمی است. قبل غین: بدانکه این حروف مجهوره مستعلیّه اند و سین مہوس تسفل؛ لهذا خروج از ال بایں حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیرا که صاد در ہمیں و صغیر با سین و در استعلاء بحروف مذکورہ موافق است، و اگر سین متاخر ازین حروف افتد بدل نکنند، چون: قسیت؛ زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست کہ بالا رفتن. (رضی، شرح الأصول) صقرو: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زاءِ: سین حرف مہوس است و دال مجهور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را براء بدل کردند؛ زیرا که در صغیر و مخرج مناسب سین است و در جسر موافق دال، و همچنین صاد از حروف مطبقه مہوسه رخواه است و دال از منفطحه مجهوره شدیده. (رضی، و رکاز الأصول)

یَزُود و فز دی. و آمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند اُحسْت و مست بفتح و کسر میم.

وَتَاءُ يَا طَاءُ در استطاع وِیَسْتَطِيعُ، وِتَاءُءُ اَوَّلُ در یَتَّسِعُ وِیَتَّقِیْ، وَاِزِیْجًا تَقُ اللّٰهُ وَاِسْتَخَذُ در

استتخذ لزوماً، وبلعنبر وعلماء وملماء در بني العنبر وعلى الماء ومن الماء، واز تغيرات سماعی
بجذف لام - بجذف نون

حذف درید و دم و غد و اسم و أخ و أب و حم و هن و فم و ابن و أخت و بنت و جز آنست.

حذف لام کلمه أصله یدی أصله یدمو أصله سمو أصله أخو أصله أبو أصله حمو أرهنو ازفوه ازبنو ازأخوه ازبنوة

فصل

حروف زوائد ای حروفے کہ زیادتی مبتداء

یزدل: در یسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. آمده است: از اینجا بیان حذف است. مانند أحست: ای جانیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. بفتح و کسر میم: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند و کسره و فتیکه کسره آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف هر گاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت و بلا نقل جائز، و اگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، و اگر بعد ساکن ست، چوں: أحست نقل حرکت لازم گردد. استطاع و یستطیع: پس اگر تاء حذف کنند استطاع یسطیع گویند، و همین اولی ست، و اگر طاء اندازند استطاع یستیع گویند. یتسع و یتقی: أصلهما: یوتسع و یوتقی بود، و او را ابتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، و چوں یک تاء اندازند یتسع و یتقی بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیراکہ در یتقی بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزہ نیاورند و یاء مجزوم افتاد۔ استخذ در استخذ: کہ استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، و بعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدّد بسین بدل شد، چنانکہ سین بدل میشود بتاء در شرار النّات بجائے شرار الناس۔ (شرح الأصول) بلعنبر: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجماع ساکنین افتاد۔] حذف دریں مثال برائے تخفیف و کثرت استعمال است، و چون لام و نون متقارب ہستند و ادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویہ گفتہ: ایں حذف جائیکہ لام ظاہر شود قیاس است، نہ جائیکہ لام ظاہر نہ شود، چون: بینی النجار۔ (شرح الأصول، رضی) جز آنست: چون: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدرہ ولا أدري مضارع منفی، ولم یک در یکن، ولو تر در لو تری۔ (منہ) حروف زوائد: مراد آنست کہ زیادت ہمیشہ بدین حروف شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ زائد باشد، و گاہے ترکیب کلمہ محض از ایں حروف گردد نحو: سال، و نیز زیادت آں بیکار نیست، بلکہ برائے معنی، چون: انصر وأذهب، والف ضارب ویائے تصغیر، و گاہے برائے عوض میم اللہم، و برائے تفخیم معنی چون: میم زر قم، و گاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، و گاہے برائے امکان تلفظ ہنجو ہمزہ وصل۔ (نظامی، جار بردی)

برائے غیر الحاق و تضعیف جز آں نیاید هویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست
 کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظی مر لفظی را، و علامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی،
 وعدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا
 زیادت، و غلبہ زیادتش در محلش، و ترجیح یکے بر دیگر۔
 علامت اشتقاق
 ای اصل و فرع
 تفسیر اشتقاق

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود و گاہے از غیر آں، نحو: شمل و جلب،
 و زیادت الحاق غیر تضعیفی زیادت حروف نباشد. و تضعیف: ای تضعیفی کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازیں حروف
 باشد چوں: علم، و گاہے از غیر آں نحو: جرب. (جار بر دی)

هویت السمان: [دوست داشتہ زنان فرہ را.] حکایتست کہ مبر و مازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

هویت السمان فشیبني وقد كنت قدما هویت السمان

مبرد گفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (نظامی)

اشتقاق ست: و آں سہ قسمت، یکے: تناسب در حروف و ترتیب، چوں: ضرب از ضرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب
 حروف غیر ترتیب، چوں: جذب از جذب، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نغی از حق، و آنرا کبیر
 خوانند. کہ دلیل اصالت: ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ می شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفی از ان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چوں: نون
 و یائے بلہینہ مصدر کہ در ابلہ نیست، و ہمچنین اگر در فرع حرفی باشد نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چوں:
 میم و واو مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. دلیل اصالت ست: چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. بر تقدیر اصالت: پس اگر در لفظی از حکم زیادت حرفی خروج از اوزان عرب لازم
 آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دهند.

یا زیادت: چوں: ملوط بالكسر و فتح و او و تشدید طاء، اگر میمیش را زائد و او را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعول در
 اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فاعول موجود ست نحو: عسود. در محلش: ای چوں حرف در محل واقع شود
 کہ زیادتش در اں محل غالب ست مر زائدش قرار دهند اگر مانع نہ بود، چوں: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد
 شود، و ایں دلیل سوم است. و ترجیح یکے: حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت،
 پس اگر مر جھے با یکے یافتہ شود ترجیحش دهند، و الا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بَلَعْنِ فَعَلْنِ بود از بلغ، وترغوت تَفَعْلُوت از ترغم، و سنبۃ فعلتۃ از سنب یا عدم نظیر ہر سہ، و میم مراجل اصلیت از جہت ممرجل با غلبہ زیاد تش در اول. و در کلمہ کہ محتمل دو اشتقاق است اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم فعلی بود وہم أفعَل؛ لوجود بعیر اُرط، و اگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک، نزدیک ابو عبیدہ مفعل بود از لَآک بمعنی اُرسل،
 کہ واضح باشد

قوی ترین إلخ: و مقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.
 بلغن: بکسر باء و فتح لام و سکون غین بمعنی بلاغت. فعلن: اگر چہ فعلن یافتہ نشد، و فعلل بسیار ست چوں: قمرط.
 ترغوت: بمعنی ترغم کمان وقت کشیدن. تفعلو ت: نہ فعللول با وجود کثرت آں، چوں: عضر فوط. سنبۃ: بفتح سین و سکون نون و فتح موحدہ و فوقانیہ. فعلتۃ: نہ فعللۃ با وصف کثرت آں، مثل: بعثرۃ. با عدم نظیر: پس چوں اشتقاق دلیل قویست باقتضائے آں حکم کردند. میم مراجل: بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، و وزنش فعالل، نہ مفاعل.
 ممرجل: می گویند: ثوب ممرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازاند گویند وزنش مفعل باشد و آں در کلام عرب یافتہ شدہ.
 دو اشتقاق: یا زیادہ از اں بدیں طور کہ آں کلمہ راد و فرع یاد و اصل بایک فرع و یک اصل مختلف در مادہ باشد.
 جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. ہر دو وجہ إلخ: در اں کلمہ بلا ترجیح یکے. اُرطی: نام درختی کہ شتر آنرا میخورد. فعلی: باصالت ہمزہ زیادت الف آخر. أفعَل: بزیادت ہمزہ و اصالت الف کہ بدل از یاء ست.
 بعیر اُرط: ای شتر خورندہ اُرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست کہ ہمزہ اصلی باشد و الف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ اُرط بر وزن فاعل ست ہمزہ اش فاء کلمہ افتاد، و استعمال دوم می خواہد کہ ہمزہ زائد بود و الف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطی بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آں لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جار بردی) و اگر نہ: ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. ملائک: اتفاقاً بدلیل ملائک و ملائکۃ، ہمزہ را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.
 لَآک: وَمَلَأَکَ وَمَلَأَکَ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لَآک بمعنی اُرسل باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواہد بود حالانکہ رسول ست. و جواب دادہ اند کہ مصدر میسی بمعنی مفعول ست، جار بردی گفتہ: اگر لَآک بمعنی اُرسل ثابت شود ایں مذہب حق ست؛ زیرا کہ در اں نہ قلب لازم می آید و نہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جار بردی)

و نزدیک بعضی مفعل از ألوکة بمعنی رسالت، و نزد ابن کیسان فعّال از ملک، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کنتال و نون قنفخر
 و خنفساء، و اگر بر زیادت ہم خروج لازم آید نیز زائد است، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش
 در اں محل نیاید، کمیم مرزنجوش، و اگر بر ہیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....
 از زیادت کلمه یا اخت آں

ألوکة: وألوك بر وزن و معنی رسول مؤید آنست، و بریں ہم میم زائد بود، اصل ملک مالک قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام
 آوردند، و بالعکس، و آں بسیار آید، و در ملک معنی رسالت هم است، پس مناسبت معنوی شد. ملک: از ملک؛ زیرا که ملک
 مالک امور است که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی است و همزه زائد، و دریں مذهب ضعف لفظی است؛ زیرا که
 فعّال بنائے نادرست و ہم بعد معنوی؛ زیرا که مناسبت آں بالوکت قوی تر است. (شرح الأصول، جار بردی، نظامی)
 دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، و آں سه قسم، یکے: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر
 اصالت و زیادت است. اختش: که موافق آں در حرف و معنی است. بر اصالت: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں
 کلمه با اختش از وزن بیرون رود. کنون کنتال: بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فعال بضم فا و فتح عین، و اگر نون را اصلی گویند
 وزنش فعلل باشد، و آں یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) نون قنفخر: بکسر قاف و فتح فاء بر وزن
 جرد حل، و خنفساء بضم خاء معجمه و فاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فعلل و فعنلاء گفتند، و اگر چه از اصلی
 گشتش این دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید که در اخوات شان أعنی قنفخر بالضم و خنفساء
 بالفتح فاء نیز اصلی بود، و آں از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم و فتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیرا که حرف زائد چون در زیادت و اصالت دائر بود زیادتش حکم کنند؛ چرا که مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.
 کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، و اگر زائد قرار دهند بر وزن تفعّل بود، و هر دو یافته نشد.
 محل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگر چه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش: بفتح میم و زاء معجمه
 بعد مہمله و ضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میم را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم است؛ چه فعلنلول
 و مفعنلول هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبہ فعل بعید است، پس لا جرم باصالتش حکم دهند.
 غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعی که واقعست.

غالب: چون ادراک غلبه زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در اں شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف با سه حرف اصلی، چون: کرم و قردد و عصب و مرمیس،
و تکریر فاء تنہار و انہود، و زلزل و فوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر، و ہمزہ و میم در اول با سه
حرف اصلی فقط. و مطر دست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگر چہ باز یادہ از سہ
بود، و یاء با سه حرف و یا زیادہ مگر در اول رباعی غیر مضارع،

حرف تضعیف: [یکے یاد و برائے الحاق و غیر آں.] و آں دوم ست از دو حرف؛ زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
مرتبہ ثانی ست از اصالت، و سیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، و نزد خلیل اول متعین ست؛
زیرا کہ در کرم حکم زیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. قردد: زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، و دوران ہم مثل
: کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) عصب: بمعنی شدید از عصب، و زلزل فعلعل. تکرار عین و لام برائے الحاق
بسفر جل. مرمیس: بمعنی سخت از مراسہ ست، و زلزل ففعیل. تکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. روا نہ بود: پس جائز نیست مثل: ضضرب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آں جہت لزوم
ابتداء بسکون متعذر، و اگر ہمزہ وصل آرند التباس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
متجانسین در ننصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ و زلزل نفعل ست نہ ففعل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
اصلی غیر مکرر لازم آید، و آں ثابت شدہ، پس آنچہ در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل و قے لازم آید کہ تکرار بدون فصل
شود بالینکہ ہچو ثقل در ننصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردی، رکاز الأصول)

فوقیت: از قوۃ بمعنی آواز کردن مرغ. رباعی ست: نزد بصریان بر وزن فعلل و فعللت. نہ از باب تکریر: چنانکہ کوفیان
گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزل فاء و عین را و در فوقیت ہر دو حرف علت را مکرر و زائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
مکرر و زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) در اول: چون: أفکل بر وزن أفعّل، و فعلل ہم گفتہ اند چون: ماسل
نام موضع، بخلاف ببیل کہ ہمزہ اش در وسط ست و اصلی ست. حرف اصلی: و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أخصیل
بر وزن أفعیل. فقط: کم از اں نہ زیادہ، پس ہمزہ ایل و إصطبل اصلی باشد. باز یادہ از سہ: نحو: مدحرج و متدحرج و مخرج
و مضروب و منصرف جز آں. یا با سه حرف: [اصلی چون: یرمع و یلمع.] ای و غالب است زیادتی یائے تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چون: سلحفیہ بمعنی جانورے. اول رباعی: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چون:
عصر فوط یفعلول. غیر مضارع: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواو باسه حرف یا زیادہ مگر اول. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، ومطر د
اصلی چون حمار وجدول
 ست در مضارع و بعضی ابواب. وتاء مطرد ست در تفعیل و بعضی ابواب مانند رغبت. وسین در
زیادت نون چون نصرب عطف بر نون عطف بر تاء
 باب استفعال، اما لام کم آید، و ہاء کمتر بل نیاید بقول بعضی نحو: زیدل وعبدل وأهراق. چون
از لام در زید در عبد
 غالب متعدد بود ہمہ زائدہ اند اگر ممکن ست نحو: إهجیری، وإلا حرفی کہ مستلزم خروج نبود چون
غالب الزیادۃ از اوزان عرب
 میم مدین، نہ یایش، وطائے قطوطی نہ الفش، لوجود مفعول وفعل و فاعل، نہ فاعل وفعل، ...
تا بروزن فاعل بود ثانی

یا زیادہ: نحو: سروح بالكسر وحائے مہملہ ناقصہ طویلہ، و کنہور. بروزن سفر جل سحاب متراکم.
 مگر اول: یعنی الف وواو در اول زائد نشود، پس در ورنتل بمعنی داهیہ ملحق بسفر جل. بروزن فعلل است، والف در اول نیاید.
 ونون إلح: یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبہ ثالث ساکن افتد، چون: عرند بضمتین، یا آخر کلمہ بعد الف نحو:
 عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. بعضی ابواب: ثلاثی مزید نحو: انفطر واحرنجم.
 بعضی ابواب: مثل: تفعّل وتفاعّل وافتعال واستفعال وتفعّل وجزآں. رغبت: مصدر، و ہمچنین تجوال.
 وسین: در باب استفعال مطرد ست، و زیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ أطاع یطیع است شاذ بود، وز مخشری
 سین سکہ را کہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث ے افزایند نحو: أکر متکسّر زائد شمرده، وابن حاجب قول آورد کردہ؛
 زیرا کہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدہ مذکور می آرند زائد شمردن خواہد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
 اما لام: کم آید در اول و وسط زیادہ نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آں کردہ اند.
 بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. بعضی: یعنی مبرد؛ ولہذا آرا از حروف زیادت
 نشمرده. أهراق: أصلہ: أراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، و چون گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آرا ساکن کردہ ہمزہ وصل
 آوردند، و هراق ہم آید، و مبرد را میرسد کہ گوید: الف دراں زیادہ است؛ چہ ہرق ہم می آید.
 غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں دراں موضع غالب ست.
 إهجیری: بکسر ہمزہ وجیم بمعنی داب و شان، پس ہمزہ ویاء والف دراں زیادہ است بجهت غلبہ زیادت اینہا بقائے کلمہ بر سہ
 حرف اصلی وزنش افعیلی ست. وإلا: ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند.
 میم مدین: کہ زائد ست وزنش مفعول. قطوطی: نام موضعیکہ طایش زائد ست وزنش فاعول.
 نہ الفش: تا بروزن فاعولی باشد. مفعول: ناظر ست بمدین، وفعل بقطوطی. وفعل و فاعل: در کلام عرب چون: عثوثل.

واگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیادتش زیاده بود از دیگر، چون: واو کواللُنه همزه اش اگر چه فوعلل و فعالل هر دو نایابند، و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود و در کلمه فک ادغام بود با شبهه اشتقاق بر شقّی ترجیح دهند یکی را بفک ادغام، و بعضی بشبهه، پس یا جج یا فعملل بود. زیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شقّی ترجیح بفک ادغام ست،

موجب خروج: یعنی هر که رازائد گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. کوالل: بمعنی کوتاه بر وزن فوعلل ملحق بسفرجل. هر دو نایابند: لیکن زیادت واو در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آل؛ لهذا واو رازائد گیرنده همزه را. بدانکه خروج از اوزان با شبهه اشتقاق که معنی آن عنقریب میدانی معارض شود باین طور که اگر در لفظی زیادت حرفی حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد.

و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق در این صورت هر دو وجه رواست هر کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسیک بفتح میم و یاء اگر همیشه رازائد گویند وزنش مفعّل باشد و آل موجود است و ماده آل سیک بود و آل یافته نشد، پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازائد قرار دهند وزنش فعیل باشد و آل ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسک بود و آل ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، بالجملة رواست که وزنش مفعّل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

بشبهه اشتقاق: [ای بر شقّی واحد یعنی بر تقدیر زیادتی که مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منه)] یعنی در کلمه هم ادغام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آل عبارتست از یافته شدن لفظی از ماده لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکاز الأصول و غیره) بفک ادغام: ای بدلیل جواز آل، یعنی جواز فک ادغام مقتضی زیادت حرفی که باشد همان رازائد گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند. بشبهه: یعنی شبهه اشتقاق از دست ندهند، و باقی ماندن آل مقتضی زیادت حرفیکه باشد همان رازائد گویند اگر چه فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. یا فعملل: اگر بفک ادغام ترجیح دهند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات ادغام نشود اگر چه ماده اش یاج خواهد بود و آل موجود نیست. لوجود آج: بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازائد و جیم را اصلی گویند؛ چه شبهه اشتقاق آل موجود است، و فک ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم رازائد گفته شود بنائے مهمل که یاج باشد لازم می آید.

بر هر دو شقّی: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند رازائد گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. ترجیح بفک: پس حرفی را که جواز فک ادغام مقتضی باشد رازائد گویند؛ زیرا که ترجیح شقّی دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہدد؛ لوجود مہد وھد، واگر بفک نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب،
پس موظب مفعل باشد؛ لوجود وظب، نہ مظب ورمٰن فعلاں ^{نام زنے} بود، لوجود رم، ونزد بعضے
فعال کہ ایں وزن در بابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب،
وبعضے باقیس، پس حوّمٰن نہ فوعل از حَمٰن ست بل فعلاں از حوم کہ اغلب ست، ومورق مفعَل
بود، نہ فوعل کہ اگرچہ در ان اقیس ست اما مغلوب ست،
وزن فعلاں از فوعل بفتح نام شخصے

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں] یعنی مہد در ادھر ہر دو صورت مادۂ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند
ودال دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ھد گویند، ومیم را زائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم
زیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود۔ اگر بفک: ای اگر ہر یک شبہ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود۔
ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرنج دیگر نیست۔ نزد بعضے: حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود لیکن
وزن مقلوب لازم می آید، و بر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد
بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور شبہ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد
از ان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند۔ موظب: نام موضعے کہ در ان فک ادغام نیست و شبہ
اشتقاق موجود۔ مفعل: زیادت میم واصلت واو۔ وظب: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم و زیادت واو نبود۔
لوجود رم: بمعنی اصلح یا اکل ورمٰن موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند۔ نزد بعضے: ای نزد مرجحان بوزن اغلب۔
در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار۔ اغلب ست: چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجزآں۔ شبہ: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں۔
ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند۔
بعضے باقیس: یعنی اگر لفظہ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود و بر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند۔ (منہ)
حوّمٰن: بالفتح نبات بر وزن فوعل زیادت واو مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی: چچڑی نیست؛ زیرا کہ آں وزن مغلوب
ست، بلکہ بر وزن فعلاں زیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردید نست، واینجا وزن اقیس معارض نیست۔
فوعل: باصالت میم و زیادت واو از مرق۔ کہ اگرچہ: کاف برائے علت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق
کہ اولش میم مفتوح وثانی واو ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از مثال
واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعّد وموجل وموضع، کذا فی "شرح الأصول"۔ (منہ)
اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید۔

واگر اعلبیت نبود هر دو برابرند، چوں: اُرْجُوَان افعْلان ست یا فُعْلُوَان، واگر شبهه اصلاً نبود پس باعلبیت، واگر نباشد هر دو برابرند.

ای اعلبیت هم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود،

فرع

از ابدال و غیره

ای در مصنوع

اگر اعلبیت: یکے از دو وزن را و شبه اشتقاق بهر دو تقدیر بود. هر دو برابرند: ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (منه) اُرْجُوَان: بضم همزه و جیم رنگ سرخ معرب از غوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت همزه و اصلت واو چوں: افعوان از ترکیب رجأ یر جو، یا فعلوان بر تقدیر اصلت همزه و زیادت واو، مثل: عنفوان از ترکیب ارج بمعنی خوشبو، و هیچ یک از این دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باعلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکه وزن غالب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی ست رائے بر وزن فعلة باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه إفعلة بزیادت همزه؛ زیرا که وزن فعلة بسیار ست چوں: دنبه و قنبه، وإفعلة کمتر مثل: إنغلة، وإمع و ممع هر دو مفقود ست. هر دو برابرند: چوں: اسطوانة که بر وزن أفعواله بود یا فعلوانه هر دو نادر ست، و سطن وأسط معدوم، و فیه شيء. تمرین: در لغت خو گرفت، و وضع آن برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلخ: [چه گونه می سازی یا ساخته میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آن نزد جمهور آنست که اگر تغییر دهی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن با بقائے ماده اصلی، و گردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و بعمل آری در مصنوع آنچه مقتضائے قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جز آن بر چه صورت شود؟ و ناگزیر ست از تخالف صیغه هر دو ماده آن گویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. و هم از رباعی ثلاثی نه سازند، هان بنائے مثال مجرد از مزید مضائقه ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني علیه زیاده بود زوائد را اندازند، و از مستغفر مانند کتف غفر سازند، و جرمی گفته: بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آن موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از ضرب مثل: دخرج بساز، جوابش داده که ای محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبني. مانند صحائف: که ازان صورته صحائف ساخته شده.

دعایا: أصله: دعایو، جمع دعیه، أصله: دعیوة، پس یاء که در جمع بعد الف ست و در مفرد مدّه زائده بود همزه گشت، و واو یاء گردید دعائی شد، پس همزه را بیاء بدل کردند و فتحه دادند، و یاء را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (منه)

پس دعا مبنی منہ ست، وصحائف مبنی علیہ ودعایا مبنی، وابو علی گوید: بیگنی و سیفرائی در
 مبنی آنچه در مبنی علیہ افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چوں بنا کنی از ضرب
 مثل: محوی نزد جمہور مضربی شود، و نزد ابو علی و بعضی مضربی، و از دعا مثل اسم و غدِ دَعُوْ
 و دَعُوْ، و نزد بعضی اِدْع و دَع، و بنائے عَنَسَل و قنفخر از عَمِل، و قال: عَنَمَل و قَنُول و عَنَمَل
 و قَنُول آید بلا ادغام نون؛ تا التباس بفَعْل و فَعَل نیاید.
 بفتح دال بفتح فاء و تشدید عین

آنچه در مبنی علیہ: یعنی آنچه در مبنی علیہ بقاعدہ و قیاس افتاده بود از مبنی ہم افکندند اگر چه قاعدہ حذف در اں نبود، خلافاً
 للجمہور. شرط قیاس: یعنی میگویند: کہ آنچه در مبنی علیہ بقیاس یا بغیر قیاس حذف شدہ است در مبنی ہم اندازند، و نزد جمہور
 حذف در مبنی و قتیست کہ در مبنی قاعدہ حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، و اتفاق برینست کہ زیادہ کنند و قلب سازند در مبنی
 برابر زیادت و قلب مبنی علیہ، و اجماع ست بر حذف زوائد مبنی علیہ در مبنی و قتی کہ گنجائش آں ندارد، و در عدم ابدال و ادغام در
 مبنی و قتی کہ علت ابدال و ادغام کہ در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)
 محوی: بضم میم و فتح حاء و کسر واو و یاء مشدد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل کہ یاء اخیر و یکے از دو یاء مشددش افتادہ یاء
 دوم واو شد، چنانکہ در نسبت گذشت. مضربی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء مشددہ و باء موحده قبل یاء مشددہ، پس هیچ
 حذف نکنند؛ چه قاعدہ حذف کہ در محوی بود اینجا یافتہ نشد.

مضربی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء قبل یاء مشددہ بر وزن محوی. بحذف لام کلمہ و یک عین، چنانکہ در مبنی علیہ قیاسی بود اگر چه
 در مبنی قاعدہ حذف یافتہ شدہ. دعو و دعو: اول: مثل: اسم ست:، و ثانی، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم
 آنست، لام کلمہ حذف نموده بعد اسکان ہمزہ وصل آوردند، و اصل غد غدو بود و او را انداختند، و ایں ہر دو حذف خلاف قیاس
 ست، پس نزد جمہور و ابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم و غد، و حذف آنچه خلاف قیاس در اں ہر دو حذف شدہ. عَنَسَل: بفتح عین و سین، ناقص سریع السیر.

قنفخر: بکسر قاف و فتح فاء جسیم. قنول: مثل: عَنَسَل از قال. عَنَمَل: بتشدید لام، مثل: قنفخر از عمل.

قنول: بتشدید لام، مثل: قنفخر از قال. ادغام نون: در میم و واو در ہر چہار مثال باوجود قاعدہ ادغام. بفَعْل: ناظر ست با
 ولین، و فعل اگر چه مختص بافعالست، لیکن گمان میرود کہ شاید علمش کردہ باشند، و میدانے کہ ہنگام خوف التباس ادغام نمی کنند.

(رضی) فَعَل: [بکسر فاء و تشدید عین و لام]. ناظر ست باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چوں: غلکذ و سلغد،
 پس ہر گاہ عمل با دغام گوئی معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا مثل: قنفخر مدغم. (جار بردی، رکاز الأصول)

وَجَحَنفَلْ اَزْ كَسَرِ وَجَعْلِ مَمْتَنَحْ سَتِ بَرَاءِ ثَقْلِ، وِیَا لَبَسْ بِهْ فَعَلَّلِ. وَبَنَاءِ اُبْکُمْ اَزْ وَاَیِ
وَاَوَیْ اَوْءِ وَاَوْوِ بُوْد. وَاِجْرِدِ وَاَیِ وَاِیوِ وَاِیِّ وَاَطْلَحْمِ اِیْشَا وَاِیوِیَا.

جحفہل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ و فتح فاگندہ لب. ممتنع ست: پس کسسر وجعنلل گفته نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چہ میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتح‌تین و تشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر او غام کنند التباس بدی و زن لازم آید، و معلوم نشود که اصل کلمه است یا فعلل مدغم. اُبْکُم: بضم اول و ثالث پوست مقل. و اُی: لفیف مقرون مهوز عین بمعنی قصد.

اوی: لفیف مقرون مہوز فای رجع. اوء: از اوؤی، مثل: أبکم، أصله: أوؤی، ضمہ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد اوای گردید، اعلال قاض کردند اوء بکسرہ یاء تنوین شد. اوو: بکسرہ یا تنوین، مثل: أبکم از اوای، أصله: أعوی ضمہ واو بکسرہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہمزتین بواؤ، و تعلیل قاض کردند، بعضی بادغام او گویند، و بعضی بدون آنچه واؤ مبدل از ہمزہ مد غم نشود. (رکاز الأصول)

إجرد: ای وبنائے إجرد از اں هر دو، وإجرد بالكسر وكسر راء تره ايست. وأي: [قائل آل انخفش است.] از وأي، أصله: إؤئي، واؤ جهت سکون وكسر ما قبل ياء شد واعلال قاض گردید. إيو: ای مثال إجرد از أوي، در اصل إؤوي بود، ياء بقاعده قاض افتاد، وهمزه ساکن جهت كسره ما قبل بياء بدل شد إيو حاصل آید، پس نزد بعضی قلب وادغام نه کنند اگرچه ياء وواؤ جمع آمده واول ساکن است؛ زیرا که واؤ مبدل از همزه است، چنانکه در إيواء مصدر، وبعضی گویند: هرگاه ابدال همزه بياء واجب شد قلب واؤ که بعد آنست بياء وادغام ياء در ياء نیز شود، وقياس آنکه در آخرش سه ياء جمع شود حذف اخير است، نزد بعضی نسيانسيا حذف شود، بریں تقدیر أي بهر سه حرکات آید، و نزد بعضی منوی در رفع وجر، پس أي بكسر و تنوين در رفع وجر گویند.

اطلحیم: اکی بنائے اطلحیم بروزن اقشعر بمعنی تاریک شد و ازو ای و آوی.

ایٹیا: ای از وای بریں صورت آید بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوایی
بسہ یاء بود بر وزن اطلحہم، واؤ بجهت کسر ما قبل یاء گردید ای ایی شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے
فتحة ما قبل الف شد ایٹیا حاصل شد. (رضی، رکاز الأصول) آیویا: مثل: اطلحہم از إوی بکسر ہمزہ وسکون یاء وفتح واؤ
ویائے مشدد قبل الف، أصله: إعوئی بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحة ما قبل الف گردیدہ و ہمزہ از کسرہ ما
قابل یاء گشت ایویا حاصل آمدہ ویاء در واؤ مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح
واقع شود ہمزہ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إویا.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَع اقووی شود، وقیل: اقویاء، وعصفور از قوۃ قوی. وبنائے
 قدعمل از قضی قضی بخذف یائے ثالث منسیاً وقذعمیلة قضیة وقضویة مانند محیی
 ومحوئی وجحمرش قضیاً، وقیل: قضی وحلباب قضیضاء. وبنائے دحرجت از قرأ
 قرأیت وسبطر قرأی. واطمأنت اقرأیات، ومضارعش یقرءنی. چوں بنا کنند از روای مثل
 کوکب، پس جمع بواو ونون کرده بیائے متکلم اضافه نمایند آوئی شود.....
 بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم کنجشک. قوی: بالضم وتشدید واو مکسور و یائے مشدّد. قدعمل: بضم قاف وفتح
 ذال وکسر میم. قضی: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء اصل آل قضی بیه یاء بر وزن قدعمل. منسیا: چنانکه قاعده اجتماع سه
 یاء ست و یا ادغام یائے اول در دوم. قضیة وقضویة: [ای بنائے آل از قضی]. اول بضم قاف وفتح ضاد و یائے مشدّد مکسور
 قبل مشدّد مفتوح، و دوم بضم قاف وفتح ضاد و کسروا و یائے مشدّد مفتوح، در اصل قضیة بجهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در
 دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضیة گویند، خواه اول را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قضویة شود.
 مانند محیی: بدو یائے مشدّد و محوی بخذف یائے اول و قلب دوم بواو در نسبت محیی با سم فاعل که قاعده در باب نسبت
 گذشت. جحمرش: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم و میم و کسر راء از قضی. قضیاء: بالفتح و تنوین، أصله: قضی بیه یاء
 اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیرہ نسیاً حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاست، و یائے دوم برائے فتحة ما قبل الف شد و با اجتماع
 ساکنین افتاد، و آنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود و با اجتماع ساکنین بیفتد محل تا مل ست. قضی: تعلیل قاض در قضی
 وعدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. حلباب: بکسر حائے مهمله و لام اول و سکون بائے موحده گياهی ست.
 قضیضاء: أصله: قضیضای تکرار عین و لام، یاء بقاعده رداء همزه شد. قرأیت: أصله: قرأت، همزه دوم که در موضع لام
 ست بیاء بدل شد. سبطر: بکسر سین و فتح باء و سکون طاء و راء بنائش از قرء.

قرای: أصله: قرأ، همزه دوم که در لام ست یاء شد، و چوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأیات: أصله: اقرءت همزه دوم لام بود یاء شد و هنگام اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح الأصول)
 یقرئی: بر وزن بقرع، أصله: یقرء، حرکت همزه میانه باول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، و ادغام در سوم نکردند؛
 چه در همزه ادغام نشود. چوں بنا کنند: این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. آوی: بفتح تین وتشدید
 یاء؛ چه مثل کوکب از روای است، یائے متحرک از فتحة ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازا أولق مثل: اخشوشن الناس إيلولق الألاق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف هجا بود کتابتش یاسین ست، و اگر اسم شی دیگر ست یاء سین بود ویس، و در مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر ست. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و فحش بصورتیکه ^{ای نوشتن بصورت مسئی} مر او راست در وقت ابتدا ^{وقت تکلم} بآں و وقف برآں؛ و لهنداره زیداً و مجيء مه جئت بهاء نویسند، و مانند بزید و لزید و کزید و منك و ضربکم متصل نگارند.

= ووی گردید، و او اول را همزه کردند چون او اصل، هر گاه جمعش بو او و نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، و هنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد اووی شد، و بقاعده مسلمی اوی حاصل آمد. (جار بردی، رکاز الأصول) ایلولق: مثل: اخشوشن، أصله: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أولولق ست، اگر اصلش أفعَل باشد بهر تقدیر همزه خواه و او از کسر ما قبل یاء شد. خط: و آں عبارت است از تصویر لفظ بحر و فحش برآئے آنست که خط دلیل لفظ میباشد، و مراد از خط عربی ست، لیکن برآئے غیر اهل عروض؛ چه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، و اینجا گاهی حرف ملفوظ نویسند، و گاهی غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نه مسئی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف هجا بود نزد بعضی. یس: ای کتابتش نزد بعضی بصورت مسمائے حروف ست. در وقت ابتداء: لهندارأیته و مررت به بدون و او و یاء نویسند؛ زیرا که هر دو در وقف حذف میشود، و همچنین تنوین نمی نگارند برآئے حذف آں در حال وقف؛ و لهندامثل: من ابنک؟ و فاضرب بالف نوشتند؛ چرا که در ابتداء همزه می خوانند اگر چه در درج از تلفظ افتاده. (شرح الأصول، رضی) ره زیداً: امرست از رأی یری که بجهت بقائے آں بریک حرف هائے سکتة لاحق کردند.

مجيء مه جئت: "ما" استفهامیه است که مضاف الیه واقع شده، و الفش افتاد و هائے سکتة لاحق شد.

بهاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه هنگام وقف می نگارند، و بهاء نوشتن مائے استفهامیه و قته ست که مضاف الیه واقع شود، و اگر بحر و بحر حرف جر گردد بهاء نباید نوشت؛ زیرا که در وقف هم ترک آں جائز ست؛ از آنکه جار بحر و بحر همزه کلمه واحد هستند چون: عم و مم و علام إلام. (منه) مانند بزید: حاصلش آنکه: اصل در خط هر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چون کلمه یک =

و کتابت اضر بن بواو والفاء، و اضر بن بیاء، و هل تضر بن بواو ونون، و هل تضر بن بیاء ونون
 بصورت اضر بواو بصورت اضر بیاء بشکل تضر بنون مثل تضر بن
 باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا
 و لئن و یومئذ و حنیئذ و هو لاء، و متوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، و متحرک بوفق حرکتش اگر
 ای خط همزه متوسط همزه ای حرکت خود
 مابعد سکون است،

= حرفی باشد بمابعد یا بما قبل می پیوندد، مثل: بزید و غلامی، و همچنین کلمه که کتابت آن بر یک حرف مانده باشد اگر چه در تلفظ دو حرف ظاهر گردد نحو: هذا وله کلمه دو حرفی لا جرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تشبیه و جمع و نسبت باشد، و وجه درینم شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، و ضمیر و غیره مثل جزوست. (شرح الأصول)
 اضر بن: جمع مذکر امر بانون خفیفه. اضر بن: امر واحد مخاطبه بانون خفیفه. هل تضر بن: جمع مضارع بنون خفیفه.

هل تضر بن: واحد مخاطبه مضارع بنون خفیفه. باید نوشتند: زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، و آن را که بجبهت نون محذوف شده بود باز آرند. تا مؤکد: پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد داننده قواعد خط را هم دشوار بل ممتنع خواهد شد، و میدانی که ای التباس در وقف هم موجود است. (شرح الأصول)

لیکن خط: [از اینجا تا آخر کتاب از قاعده صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور است؛ زیرا که آنرا در خط صورتی معین نیست اگر چه خلیل شکل سر عین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابرست که ابتدای کلام بود یا نه، و صلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که همزه مثل حرف علت تخفیف میباید، و چون در اول کلمه تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد و بالحمد و انفراد و اعلم و اهل و أحد و أجوه و إشاح. (رکاز الأصول)
 مگر در لئلا إلخ: ای جائیکه لام ابتداء بر "إن" شرطیکه آید، و جائیکه لفظ یوم و حین بکلمه "إذ" مضاف شود، و جائیکه هائے تنبیه بر أولاء ممدود داخل شود، در همه صورت بوفق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف و کثرت استعمال.

بوفق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریں گونه است، پس همزه بعد ضمه بواو و بعد کسره بیاء و بعد فتحه بالف نوشته شود چون: بوس و ذیب و راس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: و حذف نکنند؛ زیرا که حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آن تابع حرکتش اولی باشد، بخلاف حرکت همزه اخیر که ضعیف و در معرض زوال است، و بعضی همزه متوسط را که تخفیفش بخذف و ادغام ست از خط می افکنند نحو: مسألة و خطیة، و بعضی صرف مفتوحه را چون: یسل، بخلاف مضمومه و مکسوره. بعد سکون: چون: یسأل و لؤم و یئس.

و بیشتر مفتوحه را بعد الف ننویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو دور فته بیاء دور غیر
 آں بر طبق بین بین، و همزه اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
 بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیغلند چوں: حَبَّ و حَبَّ و حَبَّ، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
 و نون تاکید و مانند آں حکم متوسطه یابد، چوں: جزؤك و رداؤك، نه در مانند مقروء و بریه،
 و همزه که بعد آں مدہ بر صورت خطش بود بیفتد،
 در رفع و جر

بعد الف ننویسند: برائے کراہت مثلیں چوں: سال بر وزن فاعل، و بعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.
 در مؤجل: ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. در فته: ای جائیکہ بعد کسرہ بود. در غیر آں: برابر ست کہ مفتوحه بعد فتح بود چوں:
 سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: لؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئہ
 و رؤس. بر طبق: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ ے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. بیغلند: ازینجاست کہ اسم ممدود و منون منصوب را بدو الف نویسند نہ بہ
 نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتاد، و حذف این همزه از روئے موافقت تخفیف
 و بودنش در محل تغیر ست؛ و لہذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چہ در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
 حَبَّ، همزه در ہر سہ حال بیفتد، و اگر مکسور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشته شود نحو: رؤف و قرؤوا، و نزد بعضے اگر مفتوح
 ست حذف شود و اگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، و میان این فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف
 نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) حَبَّ: در نصب و الفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می
 شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردی)

مانند آں: کہ بیش وقف بر ہماں متصل شود نہ بر ہمزه چوں علامت تشنیہ و جمع و نسبت.
 حکم متوسطہ: ای موافق حرکت خود نوشته شود؛ زیرا کہ حرکتش قوی و از زوال ایمن میشود. جزؤك: بر رفع همزه رأیت جزأك
 بنصب و بجزئك بجر. رداؤك: بضم همزه بواو و بر داءك بکسر بیاء و رأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی همزه مفتوحه بعد
 الف اگلند چوں: سأل، و بعضے بدو الف بصورت رداءك. مانند مقروء: ای جائیکہ همزه بعد واو و یائے زائد بود، و تحقیقش بقلب
 و ادغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسطہ نیابد و از خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکاز
 الأصول) بیفتد: برائے کراہت اجتماع مثلیں، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را نویسند، بل یک واو و یا و الف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیگنند؛ تا التباس بمفرد و جمع مونث نشود. الف که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء در اول در دوم در آخر کلمه
نحو: صدیا، و بعد یاء هم در مانند یحیی و ربیٰ علما، و الف ثالث اگر از یاء ست بیاء نویسند، زن تشنه
و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جز بلی و ای و حتی بیاء نوشته اند،

مستهزون: أصله: مستهزون بدو واو که اول همزه مسله است. مستهزین: أصله: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسله. خطا: أصله: خطأ بهمزه و الف تنوین. و یاء: ای یک یا در مستهزین که آل یائ جمع است، و گاهی هر دو یاء در اینجا باقی دارند، و مستهزین نویسند؛ زیرا که استثقال دو یاء مثل دو واو در الف نیست. (شرح الأصول) و الف: در خطا که الف تنوین ست و همزه افتاد. ردائی: ای مهور مضاف یائ متکلم با آنکه یائ نسبت بدو پیوند، پس در هر دو همزه نویسند.

که مده: زیرا که صورت همزه در اینجا در از ست و صورت یائ مده مدور، و نیز یائ متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام و یائ نسبت مشدد است، و در یں هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین شنی بدو یا نویسند؛ زیرا که مده نیست. (ص، جار بر دی و غیر آل)

بیگنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطا است. یاء بود: ای بیاء نوشته شود برائ آنکه در اماله و تشنیه مثلاً یاء می شود، برابر ست که بدل از واو باشد نحو: أعطی و ارتضی و استصفی و معطی و مرتضی و مستصفی، خواه بدل از یاء چوں: أعنی و استسقی و مرمی و مستثنی، یا نه از واو بود نه از یاء، مثل: حبلی و قهقری، و اگر تائ تانیث یا ضمیر بدو پیوند چوں: أرطاة و مستثناة و أعطاه و أغناه بالف نویسند، و إحدیها مثلاً شاذست، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائ کراهت اجتماع مثلین. علما: تا میان علم و غیر علم فرق شود، و عکس نکردند؛ زیرا که غیر علم مقدم ست، پس هر گاه در ان بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء نویسند: برائ تنبیه بر اصل چوں: رمی، و اگر تائ تانیث یا ضمیر بدو پیوند الف نوشته شود. و اگر نه: ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر نویسند چوں: دعا و عصا. بهر دو نگارند: ای بالف و یاء؛ زیرا که الفش یا از واو ست بدلیل بدل آل بتاء در کلنا خواه از یاء بدلیل اماله آل. جز بلی: نوشتن الف بلی بیاء برائ اماله است، و ای و علی بنا بر آنکه الفش در إلیه و علیه یاء شود و حتی بر ای محمولست. (شرح الأصول) بیاء نوشته اند: زیرا که الف مجهول الاصل ست، و همچنین اسمائ لازم البناء، مثل: ما و أما و إذا، و همچنین حرف هجا و متی و آنی بیاء نوشته شود برائ اماله.

دو حرف مکرر را که از یک کلمه اند یا دوم تائے ضمیر ست و جنس اول بعد ادغام یکے نویسند
چوں: ^{یعنی اول تاء ست} فَرَّ وَبْتُ، نَه وَعَدْتُ وَاللَّحْمَ، أَمَّا الَّذِي وَالَّتِي وَالَّذِينَ وَمِمَّا وَعَمَّا وَأَمَّا وَإِلَّا. بخلاف
^{مذکر واحد مؤنث واحد جمع مذکر} قیاس ست، ^{أصله فر مثل ضرب} وَالْفِ اللَّهِ وَرَحْمَنُ نَویسند، چنانکه هَمْزَةُ اسْمٍ وَرَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، وَهَمْزَةُ
ابن که نعت و در میان دو علم ست.

یکے نویسند: زیرا که آنچه در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. بت: بر وزن بعث، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست و اول ہم
تاء ست، پس یکے نوشتند، و گاهی بدو تاء نویسند؛ زیرا که مد غم و مد غم فیہ در حقیقت دو کلمه است، و اگر دوم ضمیر مفعولست و جنس
اول یک حرف نویسند چوں: یدر ککم؛ زیرا که ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نَه وَعَدْتُ وَاللَّحْمَ: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگر چه حرف دوم ضمیر ست و وال بتاء بدل شدہ مد غم میگردد،
لیکن تاء و وال یک جنس نیست، و در اللحم اگر چه ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمه نیست؛ چه لام تعریف کلمہ دیگر ست،
پس ہر دو یک حرف مینویسند، و ہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ
میگردد. أَمَّا: بالفتح یا بالكسر و راں "ما" یا "أن" مصدریہ یا شرطیہ و "ما" زائدہ و إلا بفتح و کسر و راں لا.

بخلاف قیاس: و قیاس در الذي و غیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس در ان نیست از کثرت
استعمال حذف کردند، واللذين تشبیه بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللذان واللذان را بران حمل کردند، و همچنین اللاء
بلام نویسند؛ تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللاؤن واللاقي واللواقي واللائي واللواء بران محمول شد، و قیاس در "ما" و غیرہ نوشتن نون
بود، لیکن نہ نگاشتن بوجهیکہ در آخر باب ۷ آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. نویسند: برائے کثرت استعمال و طلب تخفیف. در بسم الله: برائے کثرت استعمال؛ چه در
اوائل امور گفته و نوشته میشود، و در باسم الله فقط و باسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلت استعمال، و در ﴿بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا﴾
(هود: ۴۱) حذف شد؛ زیرا کہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، و این بر تلاوت زیادہ است و کثرت ثابت، بخلاف ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ
رَبِّكَ﴾ (علق: ۱) با آنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمتر ست.

که نعت: و اگر نعت نبود نحو: زید ابن عمرو و ہمزہ نوشتہ شود، و همچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منہ)
و در میان: و اگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زید ابن خالك، و تنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، و ہر گاہ ایں باب
مضاف شود جوہری گفته: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)
دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که بعد لام جریا تاکید بود در مانند لبن تمامش بیفتد، و در مثل دهن همزه اش فقط چوں: للبن
 و للدهن. و بیفکنند همزه وصل را بعد الف استفهام، مگر همزه ال که اثباتش رواست نحو:
 الرجل، والف ها در هذا وهذه وهذان وهذين وهؤلاء، نه در هاتا وتي وها ذاك وها
 ذانك، والف ذلك وأولئك وثالث وثلاثين ولكن ولكن، واكثري إبراهيم وإسماعيل
 وإسحق را بے الف وداود را بیک واو، و بعضی سلیمان و عثمان و معاوية را بے الف نویسند،
 و می افزایند الف بعد واو جمع که در فعل ست و ضمیر مفعول بدون پیوسته:
 و بعضی نمی افزایند

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. تمامش بیفتد: برائے کراهت اجتماع سه لام.
 دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. فقط: تا بر صورت نفی نگرود چوں: لا لدهن. و بیفکنند: برائے کراهت مثلین
 و دلالت وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضی) الف استفهام: نحو: ابنك ورا بنك واصطفي در اصطفي.
 همزه ال: ای همزه مفتوح از اں باشد یا یمن الله. رواست: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.
 هؤلاء: الف اینها از خط افکنند؛ زیرا که استعمال هائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)
 نه در ها تا: زیرا که اینها کثیر الاستعمال نیست، و در اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که هاء را نیز
 متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لهذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا فی "شرح الأصول" و "الشافیه" و رضی گفته:
 کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، و وجه وجیهه نوشتن
 این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش هائے تنبیه و آخرش کاف خطاب بود. الف ذلك: ای بیفکنند برائے کثرت
 استعمال ای الف "ذا" و میکه باللام و کاف، و "أولاء" هرگاه بکاف مرکب شود هائے تنبیه بر هر دو نیامد.
 لکن: مشدود مشبه بالفعل. بے الف نویسند: ای داود را بیک واو و ابراهیم تا معاوية بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال،
 و در داود برائے کراهت دو واو هم، و بسببیکه الفاظ مذکوره اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، و حکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه
 هر الف را که متوسط و بما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چوں: کفرین و نصرین و سلطین. (شرح الأصول، ج، ظ)
 در فعل ست: احتراز ست از واو جمع در اسم نحو: مسلموا المدینة، و بعضی در اسم هم نویسند.
 ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل: ضربوه و ضربوک.] و همچنین نون جمع چوں: یضربون؛ چه واو درین وقت متوسط میشود،
 و در ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیرا که واو در آخر است و کلمه تاکید منفصل.

تا بواو عطف مشتبہ نکرود، چوں: قدروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جهت مائة، ودران تا جدا
 شود از منه، وواو بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر اولاء برائے موافقت
 اولئك، ودران از جهت مخالفت إليك، ودر اولو بواسطه متابعت أولى، ودران از جهت مفارقت
 إلی، و حرف وشبه آنرا جزمی با کلمه "ما" که حرف ست متصل نویسند،
 برائے عدم استقلال آن

تا بواو الخ: بخلاف واو واحد که بعد آن الف نویسند، رضی گفته: زیرا که واو ش لام کلمه است واز کلمه منفصل نیست پیوسته نوشته
 شود چوں: یدعو، یا جدا مثل: یغزو، پس بواو عطف ملتبس نشود وواو جمع منفصل ست. گویم: این تفرقه بجاست، لیکن در خط
 و تصویر نفعی نه بخشد، پس اولی آنکه گفته شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، و عکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
 اگر گوئی: التباس وواو جمع بواو عطف در صورتی که منفصل نوشته شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا
 التباس نیست؛ چه وواو عطف متصل نشود. جوابش آنکه هرگاه بعضی جاها التباس بود طرماً للباب همه جانوشند، کذا فی "الرضی".
 لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تشبیه بر اختلاف؛ چه بعضی بعد وواو جمع در مضارع الف نویسند.

در مائتان: [ای افزایند الف در مائتان تشبیه.] وجمع را چوں: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا که صیغه مفرد بر جمع باقی
 نیست و تائش افتاده، بخلاف تشبیه. (رضی، شرح الأصول)

و دران: ای در مائة می افزایند. تا جدا شود؛ و هم برائے کثرت استعمال؛ و لهذا در قافیه تفرقه نکردند که قلیل الاستعمال
 است. (شرح الأصول) وواو بعد عمرو: می افزایند نه الف وباء؛ تا بمنسوب و مضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.
 در حالت: چه در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست که بعد عمرو آید، نه بعد عمر، و اگر عمرو مصغریا مضاف بمضمر یا در
 قافیه بود نویسند؛ چه در تصغیر مرد و لفظ یکے باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواو جائز نبود، ودر قافیه که عمرو گنجد
 عمر نه گنجد. (جار بردی، شرح الأصول)

تا تمیز: و عکس نکردند؛ زیرا که عمرو منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردی، شرح الأصول)
 عمر: [بضم عین و فتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نه عمر بمعنی زندگی. اولو: واولو اسم اولی بتصرف است از ای حرف
 جر. بواسطه متابعت: همان واو ست در حالت نصب وجر. وشبه آنرا: ای اسمائے شرط و استفهام. (رضی)
 جزمی: تا بغیر یاء که موجب التباس ست لازم نیاید. ما که: بشرطیکه غیر مصدری بود؛ چه مصدری جزو ما بعد میشود، پس
 اقتضائے اتصال بما بعد کند نه بما قبل، واما اسمیه منفصل ست هیچ اتصال نخواهد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأینما وکلما، چنانچہ آن ناصبہ وإن شرطیہ با "لا"، ویوم وحين با "اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ إلح: "أن" ناصبہ بالامتنصل نویسد؛ زیرا کہ مابعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و ہمچنین "إن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و ﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال: ۷۳) و این احتراز است از "أن" و "إن" محققہ از مشدده، و ہنگام وصل نون را ننویسد؛ برائے تاکید اتصال خطی.
بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي		ملونة مجلدة	
السراجي	شرح عقود رسم المفتي	(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية	(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
تلخيص المفتاح	المراقبة	(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
دروس البلاغة	زاد الطالبين	(٨ مجلدات)	الهداية
الكافية	عوامل النحو	(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
تعليم المتعلم	هداية النحو	(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
مبادئ الأصول	إيساغوجي	(مجلدين)	مختصر المعاني
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل	(مجلدين)	نور الأنوار
هداية الحكمت	المعلقات السبع	(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
	شرح نخبة الفكر	تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)	الحسامي	المسند للإمام الأعظم
	متن الكافي مع مختصر الشافي	شرح العقائد	الهدية السعيدية
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)	أصول الشاشي	القطبي
		نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
		مختصر القدوري	شرح التهذيب
		نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
		ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
		المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
		آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائية، ثانوية)

ستطبع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تیسیر المنطق
تفسیر عثمانی (جلد ۲)	علم الصرف (اولین، آخرین)	تاریخ اسلام
خطبات الاحکام لجمععات العام	تسہیل المبتدی	بہشتی گوہر
حصن حصین	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	فوائد مکہ
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	علم النحو
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکتل)	عربی صفوۃ المصادر	جمال القرآن
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)	صرف میر	نحو میر
معلم الحجاج	تیسیر الابواب	تعلیم العقائد
فضائل حج	نام حق	سیر الصحابیات
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی	فصول اکبری	کریم
تعلیم الاسلام (مکتل)	میزان و منشعب	پند نامہ
بہشتی زیور (تین حصے)	نماز مدلل	پنج سورۃ
بہشتی زیور (مکتل)	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)	سورۃ لیس
	عم پارہ درسی	آسان نماز
	عم پارہ	منزل
	تیسیر المبتدی	

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین	آداب المعاشرت
تعلیم الدین	زاد السعید
خیر الاصول فی حدیث الرسول	جزاء الاعمال
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)	روضۃ الادب
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (جیبی)	آسان اصول فقہ
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)	معین الفلفہ
عربی زبان کا آسان قاعدہ	معین الاصول

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)